

HUMANITEIT DOOR KUNST

Een afstudeeronderzoek over de rol van de verbeelding in het bevorderen van humanisering en het proces van zingeving; bekeken vanuit een humanistische kunstopvatting naar de werkwijze van AfroReggae in de Braziliaanse achterstandswijken van Rio de Janeiro.

Afstudeeropdracht van Anna Klun

Datum: 6 april 2016

Coördinator: Dr. Wander van der Vaart

Scriptiebegeleider: Prof. dr. Hans Alma

Meelezer: Dr. Caroline Suransky

Mastervariant: geestelijke begeleiding

Utrecht: Universiteit voor Humanistiek

‘And those who were seen dancing
were thought to be insane,
by those who could not hear the music’

- Anoniem, s.d.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord p. 7

Inleiding p. 8

DEEL I: THEORETISCH KADER

Hoofdstuk 1: Humaniteit p. 19

1.1 Begrip van humaniteit

1.1.1 Paideia en humanitas

1.1.2 Humaniteit vanuit existentieel perspectief

1.2 Begrip van zingeving: vertrekpunt en soorten

1.2.1 Heeft het leven wel zin

1.2.2 Soorten zingeving

1.2.3 Aspecten van zingeving

1.3 Relatie tussen zingeving en humanisering

1.4 Begrip van humanisering

1.4.1 Humanisering als scheppen van voorwaarden van zingeving

1.4.2 Humanisering en sociale verbeelding

1.4.3 Humanisering in context

1.5 Resumé

Hoofdstuk 2: Humaniteit en kunst p. 21

2.1 Begrip van kunst

2.1.1 Waar verwijst kunst naar?

2.1.2 Geëngageerde kunst

2.1.3 Dewey's kunstopvatting

2.2. Kunst en zingeving

2.2.1 Kunst als bron van zin

2.2.2 De esthetische ervaring en zingevingaspecten

2.2.3 De rol van articulatie in proces van zingeving

2.3 Kunst en humanisering

2.3.1 Geborgenheid en transcendentie door kunst

2.3.2 Zelfexpressie en erkenning door kunst

2.4 Resumé

Hoofdstuk 3: Humaniteit en de verbeelding p. 43

3.1 Begrip van de verbeelding

3.1.1 Verbeelding gezien vanuit humanistische literatuur

3.1.2 Verbeeldingskracht

3.1.2 Verbeelding volgens Dewey

3.2 Verbeelding en zingeving

3.2.1 Relatie tussen verbeelding en zingeving

3.2.2 Verbeelding en zingevingaspecten

3.3 Verbeelding en humanisering

3.3.1 Verbeelding en mogelijkheid voor geborgenheid en transcendentie

3.3.2 Verbeelding en mogelijkheid voor zelfexpressie en erkenning

3.4 Resumé

DEEL II: AFROREGGAE

Intermezzo: Introductie AfroReggae p. 53

I Brazilië

II Ontstaan

III Missie, visie, doelstellingen en principes

IV Organisatie

Hoofdstuk 4: Bevorderen van humaniteit door AfroReggae p. 56

4.1 Bedreigde humaniteit in de favelas

4.1.1 Situatie van en in de favelas

4.1.2 Bedreigde zingeving en humanisering

4.1.3 Humaniteit volgens inwoners en AfroReggae

4.2 Kunstzinnige projecten AfroReggae

4.2.1 Kunstzinnige projecten AfroReggae

4.2.2 Kunstvormen en lokale cultuur

4.3 De rol van de verbeelding

4.4 Zingeving bij AfroReggae middels de verbeelding

4.4.1 Doorbreken van het vanzelfsprekende

4.4.2 Zingevingaspecten in projecten van AfroReggae	
4.5 Humanisering door AfroReggae	
4.5.1 Bedreigde humanisering	
4.5.2 Scheppen voorwaarden van zingeving	
4.5.3 Verbeelding als sociale praktijk	
4.6 Resumé	
Conclusie	p. 77
Discussie	p. 78
Bronnen	p. 84
Bijlagen	
A. Associatieve mindmap	p. 91

VOORWOORD

Deze scriptie is het eindstation van een zevenjarig durende studie Humanistiek, waarin ik een houding ‘van mens tot mens’ heb mogen ontwikkelen. Voor de weg van en naar het schrijven van deze scriptie, zou ik graag een aantal mensen willen bedanken. Hoewel het mijn vingers waren die deze woorden hebben getypt, hebben een paar mensen gezorgd voor het toetsenbord met elk hun unieke en waardevolle betekenis.

In het kader van het schrijven van deze scriptie, wil ik de volgende mensen bedanken. Mijn scriptiebegeleidster prof. Dr. Hans Alma wil ik graag bedanken voor haar inhoudelijke feedback en haar trouwe begeleiding. Zij heeft me zowel in onze gesprekken als in haar boeken geïnspireerd om te schrijven over kunst en de verbeelding. Dr. Caroline Suransky bedank ik voor het nakijken van mijn scriptie als meezeer. Ook zou ik afstudeercoördinator Wander van der Vaart willen bedanken voor zijn methodologische tips. Mijn familie en vrienden bedank ik voor hun onvoorwaardelijke steun, elk op een eigen wijze.

Anna Jasha Frieda Klun, 6 april 2016.

INLEIDING

TER INLEIDING

Dit afstudeeronderzoek gaat over de betekenis van kunst in het bevorderen van humaniteit, ter afronding van de masteropleiding humanistiek. Inherent aan de humanistiek is de vraag naar humaniteit, waarin dit vraagstuk wordt benaderd vanuit humanisering en zingeving (Duyndam, 2011). Een humanisticus, een afgestudeerde van de Universiteit voor Humanistiek, is opgeleid om “*bij te dragen aan een humane en duurzame samenleving waarin alle mensen een zinvol leven kunnen leiden*” (Lensvelt-Mulders, 2014). De humanisticus kan op verschillende manieren zijn bijdrage hieraan leveren. In deze scriptie wordt de rol van kunst onderzocht in het bevorderen van zingeving en humanisering. Betoogd wordt dat kunst iets eigens te bieden heeft in het bevorderen van humaniteit: kunst prikkelt de verbeelding en maakt het mogelijk om op een andere manier naar de werkelijkheid te kijken (Alma & Kaulingfreks, 2010). De verbeelding speelt dus een sleutelrol waar het gaat om het bevorderen van zingeving en humanisering. Deze wordt onderzocht aan de hand van humanistische bronnen.

Nadat de betekenis van kunst in het bevorderen van humaniteit theoretisch is onderzocht, wordt deze beschreven aan de hand van een casus: een Braziliaanse praktijk genaamd *Cultural Group AfroReggae* (die in het vervolg ook wordt aangeduid als CGAR of AfroReggae). Deze groep is werkzaam in de armoedigste *favelas* (achtergestelde woongemeenschappen, vertaling AK) van Rio de Janeiro. Deze woonplek kent een hoge mate van geweld en criminaliteit (Perlman, 2010). Jonge kinderen hebben minder toekomstmogelijkheden en zij worden op jonge leeftijd verleid om zich aan te sluiten bij drugsbendes¹. Voor menig kind lijkt dit de enige mogelijkheid om geld en waardigheid te verdienen en tot een daginvulling te komen (www.afroreggae.org). Deze praktijk is voor de humanisticus interessant omdat AfroReggae streeft naar humaniteit in een voor de humanisticus onbekende context waarin humaniteit op een gewelddadige manier wordt bedreigd. Ook in de Nederlandse context wordt humaniteit bedreigd; in het proces van culturele globalisatie zijn interacties tussen culturen en levensbeschouwingen intensiever geworden (Appadurai, 1996). In een samenleving met uiteenlopende achtergronden bestaat er een diversiteit aan overtuigingen die met elkaar interacteren en botsen (Alma, 2015). Resultaat

---

¹ De meeste kinderen in favela willen drugsdealer worden (Sá, 2005). In de documentaire *Favela Rising* (2005) vermeldt een van de oprichters, Anderson Sá, dat vijf op de zes kinderen in aanraking komen met de drugshandel (Sá, 2005).

kan zijn discriminatie, uitsluiting en geweld. Te denken valt bijvoorbeeld aan het geweld tegen mensen die gevlucht zijn uit hun thuisland (volkskrant.nl; nrc.nl). Of de humanisticus nu werkzaam is in de zorg, bij justitie of in asielzoekerscentra: mijns inziens staan mensen op verschillende woon- en werkplekken dagelijks in contact met andere mens- en wereldopvattingen. Dit contact kan uitmonden in (gewelddadige) conflicten (Alma, 2015). In een globaliserende context waar de culturele en levensbeschouwelijke diversiteit toeneemt (Alma, Anbeek, Van Goelst-Meijer, s.d.), is de vraag naar een (andere) manier van het bevorderen van humaniteit mijns inziens prangend. In de opleiding humanistiek wordt een humanisticus² voornamelijk opgeleid om met ‘verbale middelen’ bij te dragen aan humaniteit, waardoor hij nogal verlegen zit om praktische vormen (Mooren, 2011). Wat kan de casus AfroReggae de humanisticus leren waar het gaat over het werken met kunst in een globaliserende context?

DOELSTELLINGEN

Met mijn onderzoek hoop ik een bescheiden bijdrage te kunnen leveren aan de bestaande kennis over de betekenis van het werken van kunstzinnige vormen door de humanisticus bij het bevorderen van humaniteit middels kunst in een globaliserende context. Het realiseren van dit kennisdoel zou ten goede kunnen komen aan een handelingsdoel: de onderzoeksresultaten zouden als fundament kunnen funderen om een praktijk op te richten die humaniteit bevordert – middels kunst in een diverse context (zoals die van de *favelas* of een pluriforme samenleving). Mijn persoonlijke doel was om meer inzicht te krijgen in de rol van kunst in het bevorderen van humaniteit. Hierbij hoop ik meer kennis te vergaren van humanistische bronnen die de betekenis van kunst funderen bij het bevorderen van zingeving en humanisering. Dit wordt versterkt door de wens om een gitaarpraktijk op te richten waarin het proces van zingeving centraal staat.

VRAAGSTELLING

Bovenstaande doelstellingen monden uit in de volgende vraagstelling:

Welke betekenis vervult de verbeelding bij het bevorderen van humaniteit in de praktijk van AfroReggae, bekeken vanuit een humanistische kunstopvatting?

---

² Mooren spreekt niet over de humanisticus maar spitst zich toe op de geestelijke begeleider (Mooren, 2011).

Dit onderzoek is vanuit de veronderstelling vertrokken dat kunst daadwerkelijk bijdraagt aan humaniteit.

Deze vraag beantwoord ik aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Wat kan worden verstaan onder humaniteit in termen van zingeving en humanisering?
2. Hoe verhouden humaniteit en kunst zich tot elkaar bekeken vanuit humanistisch perspectief?
3. Welke rol speelt de verbeelding bij het bevorderen van humaniteit bekeken vanuit humanistisch perspectief?
4. Op welke manier streeft AfroReggae naar humaniteit middels kunst?

In de discussie zal worden toegelicht wat de humanisticus kan leren van een praktijk van AfroReggae over het werken met de verbeelding in een globaliserende context.

AFBAKENING EN LITERATUUR VERANTWOORDING

Voor dit afstudeeronderzoek is gebruik gemaakt van auteurs die in de humanistische traditie de menselijke ervaring centraal stellen. In dit onderzoek worden de gehanteerde begrippen belicht vanuit humanistische bronnen, immers: de humanistiek put uit de humanistische levensbeschouwelijke traditie³. Of deze bronnen ook opgaan voor een context waar men kan spreken van een bedreigde humaniteit wordt in de discussie besproken. Bovenstaande deelvragen komen per hoofdstuk aan bod. Hieronder beargumenteer ik de keuze voor auteurs.

Deelvraag één: begrip van humaniteit in termen van zingeving en humanisering

Om de betekenis van humaniteit te doorgronden is gebruik gemaakt van zowel humanistische literatuur van Smaling en Van Houten, als van niet-humanistische literatuur van Maneschijn. In het artikel *Humanisering als uitdaging* (2007) geschreven door Van Houten, en in het boek *Riskante Humaniteit* (2002) van Maneschijn, plaatsen beide auteurs humanisering in context. Voor Maneschijn is gekozen omdat hij spreekt van een *beperkte humanisering* die mijns inziens aansluit op het geweld in de favelas. Voor Smaling is gekozen omdat hij de relatie legt tussen humanisering en zingeving; twee begrippen die gezamenlijk het begrip humaniteit invullen. Om zingeving te beschrijven is zowel gebruik gemaakt van de theorie van Baumeister, als die

---

³ Deze wordt door het humanistisch Verbond omschreven als “de levensovertuiging die probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogens tot onderscheidend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld” (Derkx, 1993, p. 107).

van Smaling en Alma. Er is voor *Meanings of Life* (1992) van Baumeister gekozen omdat hij daarin beargumenteert waarom de vraag naar het zinvolle überhaupt bestaat. Zijn argumentatie vormt het fundament waarop de aspecten van zingeving zijn beschreven, aan de hand van een artikel *Zingeving en levensbeschouwing* (2010) van Alma & Smaling. Er is voor deze auteurs gekozen omdat in hun opvatting van zingeving de verschillende zingevingaspecten analytisch worden behandeld - en daarmee goed toepasbaar is op het project. Om humanisering uiteen te zetten is gekozen voor de *Parabel van de blinden* (2005) van Alma, omdat hierin wordt gesproken van 'voorwaarden van zin' en deze in mijn interpretatie aansluit bij de gehanteerde definitie van humanisering. Om humanisering te kunnen verbinden met de verbeelding, is gekozen voor enkele hoofdstukken uit het boek *Modern Social Imaginaries* (2004) van Taylor, die spreekt van sociale verbeeldingen. Appadurai bespreekt in het boek *The Future as Cultural fact* (2013) de verbeelding als sociale praktijk, tegen de achtergrond van een sloppenwijk in Mumbai. Er is voor zijn visie gekozen omdat deze sloppenwijk mijns inziens in zekere mate te vergelijken is met de Braziliaanse favelas. Om de verbeelding als sociale praktijk te beschrijven, is gebruik gemaakt van het boek *Modernity at large* (1996) van Appadurai, en *Religious pluralism as an imaginative practice* (2015) van Alma.

Deelvraag twee: de verhouding tussen kunst en humaniteit vanuit humanistisch perspectief
Omdat ik gericht ben op humanistische bronnen die het belang van kunst funderen, wordt de verhouding tussen kunst en humaniteit onderzocht aan de hand van Dewey: hij heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het humanistisch gedachtegoed. Hij stelt de menselijke ervaring centraal in het maken van een nieuwe betekenis. In zijn boek *Art as Experience* (1934) zet hij een kunstopvatting uiteen waarin deze ervaring wordt besproken in termen van een esthetische ervaring. Een hedendaags perspectief op kunst tegen de achtergrond van zingeving legt Alma, zowel in haar artikel *Kunst als bron van zin*⁴ (2010) als in haar oratie *De parabel van de blinden* (2005). Tevens is voor de visie van Alma gekozen omdat zij zich laat inspireren door Dewey's gedachtegoed. Om kunst te verbinden met humanisering is gebruik gemaakt van *De navel van Daphne* (2016) van Doorman, en van *Het Streven* (2014) van Hans den Hartog-Jager. Voor deze auteurs is gekozen omdat zij een hedendaagse visie op de betekenis van kunst in de maatschappij geven. Voor het artikel *Contrast experiences and social imaginaries as spaces for truth-seeking* (s.d.) van Alma, Anbeek en Van Goelst-Meijer is gekozen omdat hierin de sociale verbeeldingen wordt besproken in relatie tot het proces van zingeving.

---

⁴ In samenwerking met Ruud Kaulingfreks, ook verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek.

Deelvraag drie: de rol van verbeelding bij het bevorderen van humaniteit vanuit humanistisch perspectief

Om de verbeelding uiteen te zetten is gebruik gemaakt van enkele bronnen van Alma: *de Parabel van de Blinden* (2005), het artikel *Religious Pluralism as an imaginative Practice* (2015) en *Verbeeldingskracht en transcendentie* (2011). Hiervoor is gekozen omdat zij in deze bronnen de verbeelding verbindt met zingeving. Voor deze auteur is gekozen omdat zij voortborduurde op Dewey's theorie van de verbeelding. Wederom wordt Dewey's *Art of Experience* gebruikt, voortbordurende op zijn kunstopvatting waarin de verbeelding een centrale rol speelt. Voor het boek *John Dewey & Moral Imagination* (2003) van Fesmire is gekozen omdat hij Dewey's theorie over de morele verbeelding inzichtelijk maakt. Alma's en Dewey's gedachtengoed vormen het humanistisch perspectief. Wederom worden de auteurs Appadurai en Taylor gebruikt, omdat hun opvattingen over de verbeelding het sociaal niveau aanraakt waarop humanisering goed kan worden doordacht.

Voor het *intermezzo* is gebruik gemaakt van zowel wetenschappelijke als niet-wetenschappelijke literatuur, en zowel van Westerse als Braziliaanse literatuur. Om een beeld te krijgen over de directe context waarin AfroReggae werkt, is gebruik gemaakt van het (niet-wetenschappelijke) boek *Culture is our Weapon* (2006) van Neate & Platt. Voor dit boek is gekozen omdat deze nader ingaat op directe werkomgeving van AfroReggae – namelijk de favela Vigário Geral - en hierin de invloed van de drugsbende wordt beschreven. Voorts is gebruik gemaakt van het boek *Que Brasil Queremos?* (2000) van Boff waarin hij de problematiek (maar ook de hoop) van Brazilië beschrijft. Enkele hoofdstukken uit het boek *Four Decades Of living on the Edge* (2010) van Perlman bieden een beeld van de favelas in Rio de Janeiro. Voor deze auteur is gekozen omdat dit boek van binnen uit informatie geeft over de favelas.

Deelvraag vier: de manier van AfroReggae om humaniteit middels kunst te bevorderen

Naast de bronnen van en over AfroReggae - die onder het kopje 'methodologie' nader worden toegelicht, wordt voor het beantwoorden van deze deelvraag ook gebruik gemaakt van het boek *Underground Sociabilities* (2013), samengesteld onder redactie van Jovchelovitch, en Priego-Herdández. In dit onderzoek is de relatie onderzocht tussen de werkwijze van AfroReggae en de identiteit, cultuur en weerstand in de favelas van Rio de Janeiro. Tussen 2009 en 2011 hebben zij 204 (voornamelijk jonge) inwoners van de favelas geïnterviewd die bij de kunstzinnige projecten van AfroReggae betrokken zijn geweest. Dit boek wordt gebruikt om eigen gevonden inzichten te onderbouwen en aan te vullen.

METHODOLOGIE

De centrale vraag in dit onderzoek beantwoord ik aan de hand van vier deelvragen. Dit kwalitatief onderzoek bestaat voornamelijk uit een literatuurstudie, waarmee ik de eerste drie deelvragen beantwoord. Ik heb gekozen voor een literatuurstudie omdat de betekenis van humaniteit, bekeken vanuit humanistische levensbeschouwelijke traditie in wetenschappelijke bronnen te vinden is. Tevens sluit dit aan bij het doel om inzicht te verkrijgen in de humanistische bronnen die de betekenis van kunst bij het bevorderen van humaniteit funderen en middels dit onderzoek hopelijk uit te breiden. Vanuit de literatuur behandel ik de casus AfroReggae beschouwend; deze praktijk beschrijf ik in termen van zingeving, humanisering, kunst en de verbeelding, waarvoor de website, een tweetal boeken en een documentaire zijn gebruikt. In dit onderzoek speelt de interpretatie van mij als onderzoeker een grote rol; dit sluit aan bij de hermeneutische wetenschappelijke invalshoek die een belangrijke rol speelt in de humanistiek. Ter bevordering van het interpretatieproces, is in dit onderzoek gebruik gemaakt van associatieve mindmaps. Deze helpen om de inzichten verkregen uit de literatuur met elkaar te verbinden, als ook om deze schematisch te kunnen toepassen op de casus. Een voorbeeld is opgenomen als bijlage. Het onderzoeksmateriaal is verzameld door te zoeken in de database van de Universiteitsbibliotheek van Utrecht, op de zoektermen *AfroReggae*, *humaniteit*, *zingeving*, *humanisering*, *verbeelding (imagination)*, *Dewey Art*, *geëngageerde kunst*. De gesprekken met mijn scriptiebegeleidster zijn leidend geweest om gericht te zoeken. Ook is gebruik gemaakt van verwijzingen in de geraadpleegde bronnen. Omdat *AfroReggae* geen enkel zoekresultaat opleverde, is via anderen wegen materiaal gezocht. Via zoekmachine *Google* - met de zoekterm *AfroReggae* - is haar website, een documentaire en een tweetal boeken gevonden – *Culture is our Weapon* (2006) en *Underground sociabilities* (2013) welke hierboven zijn toegelicht. De documentaire *Favela Rising* (2005), die over het ontstaan en de werkpraktijk van AfroReggae gaat, wordt met het oog van een humanisticus bekeken en inhoudelijk geanalyseerd. Via *Spotify* zijn een tweetal CDs gevonden waarmee een inhoudsanalyse wordt uitgevoerd: *Nova Cara* (2002) en *Nenhum Motivo Explica A Guerra* (2005). Ter ondersteuning van het begrijpen van de Braziliaanse (slang)taal, is gebruik gemaakt van de 24 songteksten die zijn gevonden via de Braziliaanse *Google* op zoekterm *Letras AfroReggae* (songteksten AfroReggae, vertaling AK). Voorts wordt de originele website van AfroReggae gebruikt (www.afroreggae.org), als ook een drietal rapporten van AfroReggae: *Grupos AR21* (s.d.), *Grupos Artísticos* (s.d.) en *Oficinas* (s.d.). De laatste drie genoemde bronnen zijn in het Portugees geschreven. Om deze te bestuderen is gebruik gemaakt van de

Portugese vaardigheid die eigen is gemaakt ter voorbereiding van het veldonderzoek. Dit veldonderzoek is vanwege veiligheidsredenen niet doorgedaan; het voornaamste argument waarom voor bovenstaande bronnen van en over AfroReggae is gekozen. Daar waar woorden door mijzelf worden vertaald, staat dit aangegeven met ‘vertaling AK’.

ONDERZOEKSRELEVANTIE

Een antwoord op de onderzoeksvraag is mijns inziens relevant voor de humanistische wetenschap. Hoewel humanistische literatuur ingaat op de relatie tussen de verbeelding en zingeving (Alma, 2005; Mooren, 2001), wordt er geen lijn getrokken naar de betekenis van kunstzinnige vormen (laat staan praktische werkvormen) die de humanisticus kan gebruiken in het bevorderen van humaniteit. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in het huidige onderwijsaanbod op de Universiteit voor Humanistiek, waar nagenoeg geen kunstzinnige vakken worden aangeboden. Wanneer de betekenis van kunst in het bevorderen van humaniteit duidelijk is, kan dit leiden tot een gevarieerder onderwijsaanbod, die aan aanstaande humanistici bijvoorbeeld praktische handvatten bieden om te werken met kunstzinnige vormen bij het bevorderen van humaniteit. De plurale Nederlandse samenleving vraagt mijns inziens om opgeleide professionals zoals humanistici, die een ruimte kunnen creëren waarin men elkaar van mens tot mens kan ontmoeten. Zoals in dit onderzoek duidelijk wordt, fungeert kunst als taal die iets eigens te bieden heeft (Alma, 2016). Dit is relevant in een samenleving waarin meer mensen een andere taal spreken: zowel qua vorm als de verschillende inhoudelijke betekenissen die men er aan toekent.

GEHANTEERDE BEGRIPPEN

De begrippen humaniteit, humanisering, zingeving, kunst en de verbeelding worden in de hoofdstukken nader gedefinieerd. Hieronder alvast korte definities die het volgen van de rode draad vergemakkelijken.

Humaniteit en humanisering

Humaniteit wordt beschreven in termen van zingeving en humanisering. Humanisering is ‘het bevorderen van humaniteit’ (Van Houten, 2007, p. 52). Onder humaniteit kan worden verstaan: ‘een zinvol leven in rechtvaardige verhoudingen’ (Duyndam, 2011, p. 31). Humanisering kan dan worden opgevat als het bevorderen van voorwaarden van zinvolheid. Ondanks de nauwe verwevenheid tussen zingeving en humanisering worden deze apart uiteen gezet.

Zingeving

In dit onderzoek wordt zingeving opgevat als een ‘persoonlijke verhouding tot de wereld waarin het eigen leven geplaatst wordt in een breder kader van samenhangende betekenissen’ (Smaling & Alma, 2010, p. 23). Hierbij worden doelgerichtheid, waardevolheid, samenhang, verbondenheid, transcendentie, competentie, erkenning, motivatie en welbevinden ervaren.

Verbeelding en de verbeeldingskracht

Gebouwd op Dewey’s gedachtegoed wordt de verbeelding opgevat als het onderzoeken van een situatie op haar mogelijkheden (zie Dewey, 1934; Fesmire, 2003; Alma, 2005) voorbij de grenzen van het strikt feitelijke (Alma, 2005, p. 35). In het verlengde daarvan kan de verbeeldingskracht worden gezien als een capaciteit om in een situatie naar nieuwe mogelijkheden te zoeken die hierin besloten liggen (Alma, 2011). Ook wordt de verbeelding in Dewey’s gedachtegoed opgevat als empathische projectie (Fesmire, 2003), waarin het vermogen van inleving besloten ligt.

Articulatie en zelfexpressie

In dit onderzoek worden twee vormen van articulatie besproken, namelijk articulatie na een contrastervaring en articulatie als zelfexpressie. Ondanks dat in de gehanteerde literatuur zelfexpressie wordt verwoord als articulatie, wordt dit in het vervolg van deze scriptie aangeduid met zelfexpressie. Zelfexpressie is het tot expressie brengen van je eigenheid (Alma, 2005). Articulatie na een contrastervaring is het uiten wat voor iemand van betekenis is (Alma, Anbeek, Goelst-Meijer, s.d.).

De favelas

In deze scriptie wordt *favelas* opgevat als woonwijken in gebieden van grote steden die door de staat als ongeschikt worden beschouwd voor bouw, zoals op steile heuvels (Jovchelovitch & Priego-Hernández, 2013, p. 38). In het algemeen kennen favelas een wanordelijke structuur. Voorts zijn woningen dicht naast en op elkaar gebouwd en is er een groot gebrek aan essentiële faciliteiten (Ibid., 2013). Favelas onderscheiden zich ruwweg van ‘slums’ (sloppenwijken, vertaling AK) doordat bouw materiaal is gebruikt in plaats van afval. Echter zijn sommige favelas wel van afvalmateriaal gebouwd en zo blijft een allesomvattende definitie bediscussieerbaar.

De jonge inwoner van de favelas

Wanneer er over de jonge inwoner van de favelas wordt gesproken, worden jongeren bedoeld van 12 tot 29 jaar. In dit onderzoek wordt deze leeftijdscategorie aangehouden, omdat leden

van de drugshandel voornamelijk in deze leeftijdscategorie vallen (Neate & Platt, 2006). Deze jongeren zijn woonachtig in de *favelas* waarin AfroReggae kunstzinnige projecten heeft, voornamelijk in *Vigário Geral*, nabij Rio de Janeiro.

Een humanisticus

Een humanisticus⁵ is een afgestudeerde aan de Universiteit van Humanistiek, en is geschoold in het professioneel begeleiden van vragen, processen en praktijken van zingeving en humanisering, zowel op individueel als op institutioneel niveau (jaarverslag UvH, 2012, p. 29). Zo kan de humanisticus onder meer werken als geestelijk begeleider, coach, adviseur en trainer.

Ervaring van kunst en het humanisme

In dit afstudeeronderzoek wordt een kunstopvatting gehanteerd waarin de menselijke ervaring centraal staat, en wordt verwoord als schoonheidservaring. Het nadenken over ‘het schone’ wordt aangeduid met *esthetica* omdat het vanaf de 19^e eeuw in relatie werd gebracht met de kunsten (Alma & Kaulingfreks, 2010). De *esthetica* kan echter in ruime zin worden beschreven als ‘*het menselijk nadenken omtrent een transcendentale seculiere ervaring die we schoonheid noemen*’ (Ibid., 2010, p. 171). Hierin verwijst het transcendentale naar het overstijgen van de onmiddellijkheid en ons mens-zijn. Door de menselijke ervaring centraal te stellen, zoals het humanisme doet, wordt schoonheid niet als gegeven benaderd maar komt de beleving ervan in de aandacht te staan (Ibid., 2010). Het humanisme voegt zo de aandacht voor de beleving van het schone toe aan de *esthetica* (Ibid., 2010).

OPBOUW

In het eerste hoofdstuk wordt humaniteit nader uiteengezet. Hierin worden zingeving, humanisering en hun onderlinge relatie behandeld. In hoofdstuk twee wordt de verhouding tussen humaniteit en kunst behandeld. In hoofdstuk drie wordt ingegaan op de rol van de verbeelding in het bevorderen van humaniteit. In deze drie hoofdstukken vormen zingeving en humanisering de pijlers. In het intermezzo wordt het ontstaan, de missie, visie, doelstellingen, werkwijze en organisatorische structuur van AfroReggae beschreven. In het vierde hoofdstuk bespreek ik de begrippen zingeving, humanisering en de verbeelding, zoals deze in de kunstzinnige projecten van AfroReggae te herkennen zijn. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een resumé, die in de conclusie samenkomt in een antwoord op de vraagstelling. Deze scriptie

---

⁵ Niet te verwarren met ‘humanist’, die zichzelf beschouwd als aanhanger van de humanistische levensovertuiging.

wordt afgesloten met een discussie waarin wordt ingegaan op de rol van een humanisticus in een globaliserende context, en waarin wordt gereflecteerd op onderzoeksobject en –methode, alsook op mijn onderzoekersrol. Tot slot is een bronnenlijst opgenomen. Deze scriptie heeft één bijlage: een associatieve mindmap (bijlage A).

DEEL I: THEORETISCH KADER

HOOFDSTUK EÉN: HUMANITEIT

In dit hoofdstuk wordt humaniteit uitgewerkt aan de hand van de twee zwaartepunten van de humanistiek, namelijk zingeving en humanisering. In de resumé van dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag: *wat kan worden verstaan onder humaniteit in termen van zingeving en humanisering?*

1.1 BEGRIP VAN HUMANITEIT

1.1.1. Paideia en humanitas

De vraag naar humaniteit is inherent aan de humanistiek waarin dit vraagstuk wordt benaderd vanuit humanisering en zingeving (Duyndam, 2011). Wat kan onder humaniteit worden verstaan? Voor een bescheiden antwoord gaan we terug naar de klassieke oudheid (700 v. Chr. – 476 na Chr.) tot waar de wortels van het humanisme reiken. Cultuurfilosoof Jeroen Vanheste geeft in zijn boek *Humanisme en het avondland* (2007) een weergave van de geschiedenis van het Humanisme. Hij stelt dat het begrip humaniteit is afgeleid van de begrippen *paideia* en *humanitas*. Waar in het Grieks humanisme het ideaal *paideia* centraal stond – de ontwikkeling van de menselijke mogelijkheden door middel van de rede – vloeide dit in het Romeins humanisme over in het ideaal *humanitas*, waaronder menslievendheid werd verstaan. Door verschuivingen in wereld- en mensbeeld in de afgelopen millennia, is de invulling van het begrip *humanitas* veranderd⁶ (Vanheste, 2007). De definitie van humaniteit wordt cultureel en historisch bepaald; deze ontleent zijn betekenis aan een bepaalde context (Maneschijn, 2002) en kan daarom verschillend worden ingevuld⁷.

1.1.2 Humaniteit vanuit existentieel perspectief

Aan de Universiteit voor Humanistiek wordt humaniteit gezien vanuit zingeving en humanisering (Duyndam, 2011). Een voorbeeld van een definitie van een humaan leven geeft humanistisch filosoof Joachim Duyndam in zijn oratie *De liefde van Alcestis* (2011). Humaan is een zinvol leven in rechtvaardige verhoudingen (Duyndam, 2011, p. 31). Hierin wordt humaniteit in verband gebracht met zinvolheid en rechtvaardigheid, waarin aan mensen menselijke waardigheid toekomt. In deze scriptie wordt humaniteit in verband gebracht met

---

⁶ In verschillende gedaanten van het humanisme werd in de invulling van humaniteit dan wel nadruk gelegd op geest, lichaam of een combinatie hiervan; vanaf de verlichting is de ratio centraal komen te staan (Vanheste, 2007).

zinvolheid. In lijn daarvan wordt onder humanisering dan ook ‘het scheppen van voorwaarden voor het ervaren van (meer) zin’ verstaan, zoals ‘humanisering’ wordt gedefinieerd door methodoloog Adri Smaling (Smaling, geciteerd door Van Houten, 2007, p. 60). Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, zijn zingeving en humanisering onherroepelijk met elkaar verbonden.

Bedreigde humaniteit

Ethicus Gerrit Maneschijn stelt in zijn boek *Riskante humaniteit* (2002) dat humaniteit kan worden bedreigd (Maneschijn, 2002). Zo is terrorisme een ernstige bedreiging voor, en inperking van humaniteit (Maneschijn zoals aangehaald door Van Houten, 2007; p. 54). Socioloog Douwe van Houten stelt dat bepaalde machtsconstellaties de mate van humaniteit bepalen in een bepaalde context: waar macht ongelijk is verdeeld, zijn de mogelijkheden voor humanisering dat ook (Van Houten, 2007). Macht wordt hier opgevat als het gegeven dat *gedragsalternatieven van een ander worden beperkt* (Van Houten, 2007, p. 54), bijvoorbeeld door het economisch of politiek systeem. Wanneer humaniteit door bijvoorbeeld terrorisme wordt bedreigd, houdt humanisering in om het geweld ‘binnen de perken te houden’ (Van Houten, 2007, p. 55). In hoofdstuk vier zien we hoe AfroReggae dit doet.

1.2 BEGRIP VAN ZINGEVING: VERTREKPUNT EN SOORTEN

1.2.1 Heeft het leven wel zin?

Er bestaan verschillende definities van zingeving. Jaap van Praag, vader van het Nederlands Humanisme, verstaat onder zingeving ‘de mogelijkheid om het bestaan als zinvol te kunnen zien’ (Van Praag, 1987, p. 225). Onder deze zinvolheid verstaat hij scheppend bezig - zoals men doet in uiteenlopende vormen van werk - en opgenomen zijn in een gemeenschap. Ethicus Jaap Kruithof definieert zingeving als ‘de activiteit van de mens waarbij hij met behulp van beginselen zichzelf als totaliteit structureert, in het leefmilieu, waarin hij geplaatst is, situeert en tegenover de ontwikkeling van dit milieu oriënteert’ (Kruithof, 1968, p. 505). In bovenstaande voorbeelden wordt verondersteld dat de mens daadwerkelijk behoefte heeft aan zin. Maar heeft het leven überhaupt wel zin? Hoogleraar psychologie Roy Baumeister maakt in zijn boek *Meanings of life* (1991) een onderscheid tussen de zin *van* en zin *in* het leven. Zoals eigen is aan het existentialisme, wijst ook hij het bestaan van een uiteindelijke en van buitenaf bepaalde zin af. Dat neemt niet weg dat mensen *in* hun leven een gevoel van zin ervaren (Baumeister, 1991). We zijn nooit klaar met het zoeken naar en vinden van zin (Smaling & Alma, 2011). Desondanks weten weinig mensen wát die zin is (Baumeister, 1991) omdat het

zoeken en vinden van zin lang niet altijd bewust wordt doorgemaakt (Smaling & Alma, 2011). Dit wordt duidelijk in de volgende paragraaf, waar verschillende soorten zingeving worden onderscheiden.

1.2.2. Soorten zingeving

Jan Hein Mooren, oud-docent geestelijke begeleiding aan de Universiteit voor Humanistiek, stelt in zijn artikel *Zinvol leven en de praktijk van het humanistisch raadswerk* (2011) dat iedereen er een levensopvatting op nahoudt; of we nu wel of niet bewust, al dan niet religieus bezig zijn met een levensbeschouwing. Deze opvattingen liggen verborgen in onze alledaagse handelingen, en vormen de ‘vanzelfsprekende ondergrond die ons doen en laten draagt en van betekenis voorziet’ (Mooren, 2011, p.45). Voorbeelden van alledaagse handelingen zijn bijvoorbeeld het doen van (vrijwilligers)werk of het lezen van een boek. Zoals hoogleraar psychologie en zingeving Hans Alma in haar oratie *De parabel van de blinden* (2005) stelt, vraagt het leven van alledag niet om expliciet stil te staan bij het proces van het zoeken, en deels ook vinden van antwoorden op levensvragen. Het leven dat zich dan voordoet is in voldoende mate begrijpelijk en hanteerbaar. Zingeving is dus veelal een onbewust proces, waarin de zin ons toevalt⁸. Deze vanzelfsprekendheid van alledag geeft niet een directe aanleiding voor het stellen van vragen omtrent het menselijk bestaan, noch om stil te staan bij achterliggende opvattingen of overtuigingen die ten grondslag liggen aan onze handelingen. Deze alledaagsheid kan worden doorbroken door ervaringen van contrast of leegte⁹. Wanneer iemand die ons dierbaar is overlijdt, worden we gedwongen om op zoek te gaan naar een nieuwe verhouding en levensantwoorden (Alma, 2005). Alma en Smaling stelden het boek *Waarvoor je leeft* (2010) samen, waarin zij opzoek gaan naar humanistische bronnen van zin. In hun bijdrage geven zij een conceptuele schets van zingeving. Het zoeken naar en deels vinden van zingeving, noemen zij *existentiële zingeving*. Deze wordt gekenmerkt door het overstijgende karakter en staat in verband met het persoonlijk leven of het leven in het algemeen (Ibid, 2005). In deze zoektocht naar en het vinden van zin, plaatsen we ons leven in een breder kader van samenhangende betekenissen zodat een persoonlijke verhouding wordt gevonden tot de wereld waarin we leven (Alma & Smaling, 2010). Tot slot is er een derde vorm van zingeving, die

---

⁸ Van Praag geeft dit weer in de woorden: ‘zin wordt niet zozeer bedacht, maar ondervonden’ (Van Praag, 1978, p. 174).

⁹ Een (existentiële) leegte verwijst naar een leven waarin geen zin wordt ervaren (Van Praag, 1978). In de sleur van het leven kunnen we ons bijvoorbeeld afvragen: ‘is dit het nu?’ en tegelijkertijd een onvermijdelijke behoefte aan zinvolheid voelen (Mooren, 2011).

onder de existentiële kan worden geschaard: spirituele zingeving. Deze wordt in verband gebracht met het verlangen om te leven vanuit bezieling en inspiratie. Er wordt een sterke verbondenheid ervaren tussen het persoonlijk leven en het leven in een grotere geheel (Ibid., 2010). In dit hoofdstuk staat *existentiële zingeving* centraal.

1.2.3. Aspecten van zingeving

Baumeister stelt dat zin een fundamentele behoefte is van de mens. Hij onderscheidt een viertal behoeften aan zin (Baumeister, 1991). Ten eerste heeft de mens behoefte aan *purpose*: een doel dat het leven richting geeft of dat kan worden bereikt. Een tweede behoefte is die aan *value*: hiermee bedoelt Baumeister dat morele opvattingen (normen en waarden) van belang zijn om richting te geven aan het handelen, alsook om zichzelf te evalueren en het handelen te rechtvaardigen. Ten derde heeft de mens behoefte aan *efficacy*: het ervaren van voldoende daadkracht in, en controle over het vormgeven van het eigen leven. Ten vierde en tot slot heeft de mens behoefte aan *self-worth*: voldoende eigenwaarde, een gevoel dat men van betekenis is (Baumeister, 1991). Iemand ervaart hoogstwaarschijnlijk zin in zijn leven als hij in deze behoeften is voorzien. Wanneer vervulling uitblijft, dan kan men spreken van een gebrek aan zin, met zelfs depressies als gevolg en kan tevens het leven als problematisch ervaren worden (Ibid., 1991). Bovenstaande gedefinieerde zinbehoeften kunnen mijns inziens worden vertaald naar, en worden aangevuld met de zingevingsaspecten die terugkomen in de definitie van zingeving van Smaling & Alma. In hun concept van zingeving zoals geschetst in hun artikel *Zingeving en levensbeschouwing* (2010), komen zij tot een duidelijke en analytische afbakening. Zij beschrijven zingeving als *een persoonlijke verhouding tot de wereld waarin het eigen leven geplaatst wordt in een breder kader van samenhangende betekenissen, waarbij doelgerichtheid, waardevolheid, verbondenheid en transcendentie worden beleefd, samen met competentie en erkenning, zodat ook gevoelens van gemotiveerd zijn en welbevinden worden ervaren* (Smaling & Alma, 2010, p. 23). In dit (existentiële) perspectief op zingeving worden een negental aspecten zichtbaar die bijdragen aan een zinvolle ervaring, namelijk: doelgerichtheid, samenhang, waardevolheid, verbondenheid, transcendentie, competentie, erkenning, motivatie en welbevinden. Deze worden hieronder toegelicht aangevuld met humanistische literatuur.

Doelgerichtheid

Doelgerichtheid kan op twee manieren worden opgevat, namelijk als het daadwerkelijk bereiken van doelen of doelen die, ongeacht of ze bereikt worden, een richting aan het leven geven. Het bereiken van een levensdoel kan een sterke zinervaring opleveren, bijvoorbeeld bij

het slagen van een opleiding. Deze zin kan ook worden ervaren wanneer men streeft naar een doel (ibid., p. 20), bijvoorbeeld het studeren zelf.

Samenhang

Samenhang is het tweede aspect van zingeving. Het gaat om samenhang binnen het persoonlijke leven, in relatie tot anderen of tussen elementen van de wereld. Dit maakt het leven in deze wereld begrijpelijk en hanteerbaar (Ibid., p. 20). Mooren stelt dat zonder samenhang alles ons willekeurig voordoet; we zouden onze ervaringen niet kunnen plaatsen, onze gedachten zouden alle kanten opschieten en we zouden geen overtuigingen kunnen vormen (Mooren, 2011). Een scriptie schrijven komt er dan helemaal niet van. Zonder samenhang zouden wij ook geen identiteit kunnen ervaren (Ibid., 2011). Het creëren van samenhang brengt wezenlijke vragen met zich mee, zoals: wie ben ik? Hoe verhoud ik mij tot de ander? En wat is mijn plaats in de wereld? (Ibid., 2010).

Waardevolheid

Het derde aspect van zingeving is waardevolheid. Er kan worden gesproken van intrinsieke en extrinsieke waarde, ofwel: iets kan waardevol van zichzelf zijn of is van waarde omdat het een middel is tot een (ander) doel (Smaling & Alma, 2010). Het leren van een vreemde taal kan ons bijvoorbeeld een plezierig gevoel geven. We kunnen ook een taal leren omdat we deze nodig hebben om met een anderstalig persoon te communiceren¹⁰. Waardevolheid kan ook in verband worden gebracht met zelfwaardering (Ibid., 2010). Hoe intenser de ervaring van daadkracht - het ervaren van enige mate van controle over het eigen leven en over je omgeving (Baumeister, 1991) - des te hoger iemands zelfwaardering. Zelfwaardering is beoordelend van karakter, gericht op competenties en heeft een competitief element; iemand komt tot zelfwaardering door eigen competenties te vergelijken met die van anderen (Baumeister, 1991). Wanneer we voorbij het vergelijkende ego kijken, en afdalen van ons hoofd naar ons hart, zien we een andere vorm van waardevolheid: zelfcompassie. Deze vorm van waardering is milder van karakter en is gericht op aandachtige zelfzorg, zelfacceptatie en zelfaanvaarding (Smaling & Alma, 2010).

Verbondenheid

Wanneer men samenhang (zoals beschreven op p. 24) intens beleeft, dan kan ook van verbondenheid worden gesproken (Alma, 2005). Dit kan een verbondenheid zijn met het

---

¹⁰ Deze waarden zijn niet zwart-wit van elkaar te onderscheiden: iets kan zowel intrinsieke als extrinsieke waarde hebben. Het leren van een andere taal geeft mij voldoening én biedt de mogelijkheid om te communiceren met de Braziliaanse bevolking.

persoonlijke levensverhaal (waaraan wij onze identiteit kunnen ontlenu) of met een bovennatuurlijke vorm (zoals God(en) en de natuur). Bij verbondenheid met een medemens spreken Smaling & Alma van *sociale verbondenheid* (2011, p. 21). Op pagina 28 wordt verbondenheid besproken als zinervaring die opkomt tussen het fundamentele spanningsveld van het menselijk bestaan.

Transcendentie

Transcendentie is het overstijgen van het vertrouwde, alledaagse en vanzelfsprekende (Ibid. p. 21/22). Door transcendentie kunnen we het onbekende exploreren. Dit kan zowel een andere medemens zijn als een bovennatuurlijke vorm. Binnen de humanistische literatuur wordt dit onderscheid door sociaal filosoof Harry Kunneman ook wel gedeut met horizontale en verticale transcendentie (Kunneman, 2009). Verticale transcendentie verwijst naar iets hogers dat ons als mensen overstijgt. Dit kan een bovennatuurlijke vorm zijn, zoals een of meerdere God(en), maar ook kunstzinnige vormen zoals muziek. Horizontale transcendentie verwijst naar medemensen die op deze aardbol naast ons staan. De relatie met de ander is ook overstijgend van aard: *'een andere persoon als ander overstijgt steeds weer wat van mij is'* (Smaling & Alma, 2010, p 21).

Competentie

Een zesde aspect van zinervaring is het gevoel dat je competent bent en voldoende daadkracht ervaart om je leven vorm te geven (Smaling & Alma, 2010). Door de erkenning van anderen kunnen we ons gesterkt voelen in onze daadkracht. Smaling & Alma onderscheiden drie soorten competentie: cognitieve, empathische en morele of normatieve competentie. Zoals Smaling & Alma beschrijven, hangen deze vormen van competentie nauw samen met andere zingevingaspecten: in hoeverre is men *cognitief competent* om samenhang aan te brengen? In hoeverre bezit men de *empathische competentie* om in verbinding met de ander te staan, bijvoorbeeld door het aangaan van dialoog? Tot slot beïnvloedt de *morele of normatieve competentie* de ervaring van de mate van doelgerichtheid en waardevolheid. In hoeverre neemt iemand zijn verantwoordelijkheid in het streven naar doelen die men waardevol acht? (Ibid., p. 22).

Erkenning

Ieder mens verlangt naar erkenning. Dit zevende zingevingaspect kan worden verdeeld in zelferkenning en de erkenning van anderen. Deze erkenning kan zijn uiting krijgen in bijvoorbeeld complimenten die we onszelf geven, dan wel van anderen ontvangen. Deze

kunnen gaan over ons handelen, onze persoonlijkheid, onze competenties of over onze rol in een groep (Ibid., p 22).

Motivatie

Bovenstaande zingevingaspecten¹¹ kunnen motiverend werken (Ibid., 2010). Als ik mijn diploma haal, motiveert mij dit om met vertrouwen aan iets anders te beginnen. Motivatie is eerder een resultaat van bovenstaande zingevingaspecten dan een voorwaarde. Ook zonder motivatie kan men bijvoorbeeld een overstijgende ervaring hebben die zinvol is (Ibid., p. 22).

Welbevinden

Ook welbevinden, het negende zingevingaspect, is eerder een resultaat dan een voorwaarde van boven beschreven aspecten. Dit welbevinden kan de vorm aannemen van een veilig gevoel of geborgenheid. Alma pleit voor een relatief welbevinden zodat er ruimte blijft bestaan voor het verlangen het onbekende te (blijven) ontdekken (Alma, 2005). Ook voor welbevinden geldt dat deze niet direct gestimuleerd kan worden, maar voortkomt uit de vervulling van bovengenoemde zingevingaspecten¹².

1.3 RELATIE TUSSEN ZINGEVING EN HUMANISERING

Zoals in paragraaf 1.1 is benoemd, kan humanisering worden gedefinieerd als het bevorderen van voorwaarden voor het beleven van zin. Humanisering en zingeving zijn dus nauw aan elkaar gerelateerd. Zo stelt Van Houten dat een humaan leven niet zonder de zinervaring bestaat, en er geen sprake is van humaniteit als de zinervaring van een ander onmogelijk wordt gemaakt (2007). Zingeving en humaniseren kunnen dus niet met elkaar in tegenspraak zijn (Van Houten, 2007). Ook Smaling benadrukt deze onlosmakelijke relatie; in het artikel *Zingeving 'als effect van' en 'als toegift bij' humanisering* (2007) onderscheidt Smaling twee kwaliteiten van de zinervaring. Deze omschrijft hij als *toegift van* en als *effect bij*¹³. Bij zingeving als *effect*

---

¹¹ De zingevingaspecten zijn nauw met elkaar verbonden (Baumeister, 1991). Zo beïnvloeden waarden onze doelen: wat vind ik belangrijk om na te streven?

¹² De zinervaring kan verschillen in de mate van intensiteit, omvang, selectie, afweging en invulling: dit is per persoon verschillend en is onder meer afhankelijk van diens levensbeschouwing. Van een sterke zinervaring kan worden gesproken als meerdere zingevingaspecten bijdragen aan de zinervaring. Ook de mate waarin een zingevingaspect wordt ervaren, draagt hieraan bij (Smaling & Alma, 2010).

¹³ Het verschil tussen beide kwaliteiten is dat bij de eerste de nadruk ligt op transcendentie, bij de tweede op competentie (Smaling, s.d.)

bij wordt de zinervaring gemaakt of de kans daarop vergroot. Zo hebben we zelf de zinervaring voor een groot gedeelte in de hand, bijvoorbeeld als we een humaniserende activiteit ondernemen dat ons direct een gevoel van zinvolheid verschaft. Bij zingeving als *toegift van* ligt de focus op iets anders dan op het ‘maken’ van zinvolle ervaringen: de zinervaring komt ‘op de rug van iets anders’ (Smaling, s.d., p. 30). Deze zinervaring is niet maakbaar omdat er iets van buitenaf komt dat ons dermate raakt en we niet kunnen controleren¹⁴. Humanisering is dan niet de voortbrenger van een dergelijke zinervaring, maar vormt de gelegenheid waarbij zinvolheid wordt ervaren (Smaling, s.d.). Die gelegenheid moet dan echter wel bestaan. Dit brengt ons bij de vraag onder welke voorwaarden de zinervaring zich überhaupt kan voordoen. In de volgende paragraaf werken we dit nader uit.

1.4 HUMANISERING

1.4.1. Humanisering als het scheppen van voorwaarden van zingeving

Zoals besproken in de vorige paragrafen, is humanisering het scheppen van voorwaarden voor een zinvol leven. In de vorige paragraaf is zingeving beschreven als ‘het plaatsnemen van het persoonlijk leven in een breder verband van betekenissen’ (Alma & Smaling, 2010, p. 17). Deze persoonlijke verhouding tot zo’n breder kader bevindt zich in een spanningsveld dat fundamenteel is aan het menselijk bestaan (Alma, 2005). In *De parabel van de blinden* (2005) beschrijft Alma zin als een ervaring van verbondenheid die zij plaatst in dit spanningsveld. De zinervaring is het resultaat van een balans tussen deze spanningen. Deze zinervaring is volgens haar ‘ten diepste een ervaring van verbondenheid’¹⁵ (Alma, 2005, p. 38). Het gaat om de spanning tussen geborgenheid en transcendentie, en tussen zelfexpressie en erkenning. Dit spanningsveld wordt hieronder toegelicht.

Geborgenheid en transcendentie

We verlangen naar veiligheid in een wereld die verontrustend of bedreigend is (Alma, 2005). Dat doen we bijvoorbeeld door feiten te ontkennen, of daar ons helemaal niet door te laten raken (Ibid., 2005). Alma merkt op dat te veel ontkenning ertoe leidt dat we niet meer toe komen aan existentiële vragen. Dit doet volgens haar afbreuk aan de zinervaring. Voor deze zinervaring moeten we de spanning ervaren en ons moeten laten raken door de werkelijkheid. Deze

---

¹⁴ Zoals we in hoofdstuk drie zullen zien kan kunst zo’n ervaring teweeg brengen.

¹⁵ In het tweede hoofdstuk zullen we zien dat de kunst een belangrijke rol speelt in het ervaren van verbondenheid (in termen van de esthetische ervaring).

kwetsbare positie biedt ruimte waarin zinvragen kunnen opkomen (Alma, 2005). Ontkennen en geraakt worden ligt onder de spanning tussen geborgenheid en transcendentie: enerzijds verlangen we naar geborgenheid en willen we het vertrouwde en de veiligheid vasthouden; anderzijds zijn we nieuwsgierig naar het onbekende (Alma, 2005, p. 12). We verlangen naar een thuisgevoel enerzijds, maar willen ook op reis om de wereld te zien. Alma pleit dan ook voor een relatief welbevinden, zodat we vanuit een zekere mate van geborgenheid (die nodig is om ons voor het vreemde open te stellen) het onbekende tegemoet kunnen gaan (Alma, 2005). In het volgende hoofdstuk wordt deze spanning verder uitgediept.

Zelfexpressie en erkenning

Alma beschrijft nog een tweede spanningsveld, dat tussen zelfexpressie en erkenning. Zin wordt ondervonden in een balans tussen zelfexpressie en erkenning (Alma, 2005). Aan de ene kant willen we als zelfstandige en unieke mensen door het leven gaan. Wat we als meest eigene ervaren, willen we uitdrukken door bijvoorbeeld het maken van muziek, door te schrijven of het dragen van bepaalde kleding. Anderen spelen hierin een rol: we zijn namelijk gevoelig voor hun gezichtspunt. Al van jongs af aan verlangen we naar erkenning van anderen, en zijn geneigd om naar hun verwachtingen te handelen (Alma, 2005). Dit kan ons in de weg staan om onszelf naar ons hele wezen uit te drukken. Alma stelt dat het van belang is om de ander als ander te zien om erkenning te ontvangen: als we deze zouden afdwingen van iemand die we in onze greep hebben, dan is dit geen oprechte erkenning (Ibid., 2005). Van belang is dat we de ander daadwerkelijk als ander benaderen en in diens hoedanigheid erkennen. Hier speelt transcendentie een rol: door het overstijgende karakter blijft de alteriteit van de ander behouden, immers: we bezitten de ander niet (Alma, 2005). In hoofdstuk twee wordt nader ingegaan op de relatie tussen zelfexpressie en erkenning en humanisering.

Humanisering: de mogelijkheid tot ervaringen

Welnu: waarom is humanisering van belang? Mijns inziens zouden ervaringsmogelijkheden van geborgenheid en transcendentie, alsook om te expresseren en erkenning te krijgen van anderen überhaupt moeten bestaan. De omstandigheden moeten dus zo zijn dat men zich geborgen genoeg voelt om het onbekende te ontdekken. Tevens moet de mogelijkheid bestaan om het onbekende te ontdekken, door het alledaagse te kunnen overstijgen. Ook de mogelijkheden voor zelfexpressie en erkenning te krijgen moeten bestaan. Tegen de achtergrond van dit spanningsveld kan humanisering mijns inziens worden opgevat als het scheppen van mogelijkheden tot het ervaren van geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning.

Arjun Appadurai, antropoloog verbonden aan de Universiteit van New York, stelt in zijn boek *Future as Cultural Fact* (2012) dat een deel van de armoede van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen bestaat uit het gebrek van het vermogen te verlangen. Hij stelt dat door het opdoen van verschillende ervaringen van *exploration and trial* geëxperimenteerd kan worden (Appadurai, 2013, p.188). In dit experiment kan de relatie worden onderzocht tussen enerzijds materiële goederen en onmiddellijke mogelijkheden en anderzijds meer algemene en (nog) abstracte mogelijkheden (Ibid., 2013). Zo kan inzicht worden verkregen welke handeling al dan niet leidt tot een vervulling van een bepaald verlangen en kunnen toekomstige handelingen hierop worden aangepast. Appadurai noemt dit de *capaciteit om te navigeren* (Appadurai, 2013, p. 188; vertaling AK). Wie kan putten uit een breder scala aan ervaringen, heeft een scherpere capaciteit om te navigeren. Een citaat van Appadurai verduidelijkt:

“The more privileged in any society simply have used the map of its norms to explore the future more frequently and more realistically, and to share this knowledge with one another more routinely than their poorer and weaker neighbors. The poorer members, precisely because of their lack of opportunities to practice the use of this navigational capacity (in turn because their situations permit fewer experiments and less easy archiving of alternative futures), have a more brittle horizon of aspirations” (Appadurai, 2013, p. 188).

Gemarginaliseerde groepen hebben dus niet of nauwelijks de mogelijkheid om ervaringen van exploratie op te doen. In het licht van de theorie van Appadurai worden ervaringsmogelijkheden voor gemarginaliseerde bevolkingsgroepen bedreigd. Mijns inziens is daarmee te stellen dat ervaringen tot transcendentie gering zijn en er moeilijker een balans kan worden gevonden tussen geborgenheid en transcendentie. Mijns inziens kan humanisering daarom begrepen worden in termen van het creëren van mogelijkheden tot het opdoen van ervaringen die verband houden met transcendentie, alsook dat van geborgenheid, zelfexpressie en erkenning. In hoofdstuk vier wordt beschreven in hoeverre AfroReggae deze ervaringsmogelijkheden schept.

1.4.2 Humanisering en sociale verbeeldingen

Humanisering is het scheppen van voorwaarden voor het proces van zingeving. Zoals in paragraaf één kort is aangeduid, kan humaniteit worden ingevuld met zinvolheid. Humanisering is opgevat als het scheppen van voorwaarden van zin. Humanisering is daarmee een handelingsgerichte activiteit (Smaling, s.d.). Handelingen ontleen hun betekenis aan een morele achtergrond. In deze paragraaf wordt humanisering tegen de achtergrond van een *social imaginary* uiteen gezet.

Impliciete betekenissen in het vanzelfsprekende handelen

Vanuit het existentiële perspectief bezien, wordt zingeving gezien als een bewuste activiteit waarin het persoonlijke leven in een groter geheel van betekenissen wordt gezet. Zonder zo'n betekenisvol geheel kan een gebrek aan zin worden gevoeld (Alma, 2005; Baumeister, 1991). We hoeven niet per se opzoek te gaan naar een nieuw leven voor méér zinvolheid; we kunnen ons ook bewust worden van de achterliggende betekenissen die verborgen liggen in onze alledaagse en vaak vanzelfsprekende handelingen (in hoofdstuk twee wordt dit uitgebreider behandeld). De Canadese filosoof Charles Taylor bespreekt deze betekenisvolle achtergrond in zijn boek *Modern Social Imaginaries* (2004) in termen van *social imaginaries* (sociale verbeeldingen, vertaling HA). Dit zijn geen (wetenschappelijke) theorieën of expliciete doctrines - ze laten zich niet direct uitdrukken in woorden - maar zijn ingebed in bijvoorbeeld handelingen, verhalen, beelden, rituelen en praktijken¹⁶ (Taylor, 2004). Alhoewel onze dagelijkse handelingen zich als vanzelfsprekend kunnen voordoen, hoeft dit dus niet te betekenen dat deze voortkomen uit een soort van willekeurigheid: handelingen krijgen richting door achterliggende betekenissen die in de cultuur zijn gelegen. Onze handelingen zijn dus voorzien van betekenis, en verwijzen hier ook naar.

Sociale beelden

Taylor beschrijft *social imaginaries* als een manier waarop grote groepen mensen (of zelfs de gehele samenleving) hun sociale bestaan verbeelden. Hij beschrijft *social imaginaries* als “the ways people imagine their social existence, how they fit together with others, how things go on between them and their fellows, the expectations that are normally met, and the deeper normative notions and images that underlie these expectations” (Taylor, 2004, p. 23). *Social imaginaries* verwijzen naar een huidige toestand, zoals ideeën en verwachtingen die we van elkaar hebben. Ze vertellen hoe we ons individueel, als groep of als samenleving tot elkaar verhouden. Het begrip van hoe en onder welke omstandigheid we moeten handelen in relatie tot anderen is reeds aanwezig in onze *social map* (Taylor, 2004). Daarmee geven *social imaginaries* een beeld van hoe het nu is, hoe het zou moeten zijn en wat we van elkaar (zouden moeten en kunnen) verwachten. Van deze morele achtergrond zijn we ons veelal niet bewust

---

¹⁶ Taylor beschrijft in zijn werk *Modern Social Imaginaries* (2004) de historische ontwikkeling van de Westerse moderniteit, waarin hij de *social imaginaries* beschrijft die hieraan ten grondslag liggen. Voorbeelden van *social imaginaries* zijn de economie, publieke sfeer en zelfbeschikking; deze zijn voor ons zo vanzelfsprekend dat we ze niet eens benoemen. Aan deze *social imaginaries* ligt een morele orde aan ten grondslag: wederzijds voordeel tussen gelijkwaardige individuen (Taylor, 2004).

omdat het te vanzelfsprekend is om ook maar te benoemen of op te merken (Alma, 2015). We dragen bijvoorbeeld kleding die wij vanochtend zelf hebben gekozen en zitten we niet zomaar aan iemand anders – zeker als we deze persoon niet kennen. Dit zijn geen willekeurige uitingen of toevalligheden. Aan deze handeling liggen diepe normatieve noties ten grondslag: we hebben namelijk een bepaalde vorm van vrijheid om ons in een publieke ruimte te bewegen en de door ons zelf gekozen kleding te dragen. Deze diepere normatieve noties verwijzen naar een ‘morele orde’¹⁷ (Taylor, 2004) De morele orde is gericht op het goede – bijvoorbeeld een rechtvaardige wereld voor iedereen. Deze morele orde maakt gedeeld begrip mogelijk. Zonder dit gedeelde begrip zou een samenleving of een praktijk onsamenhangend zijn (Taylor, 2004). Zo verwijzen *social imaginaries* niet alleen naar de huidige toestand, maar ook naar een ideale: hoe het zou moeten zijn¹⁸ (Taylor, 2004). Alleen tegen een morele achtergrond kunnen humaniserende praktijken als AfroReggae bestaan, immers: dankzij begrip kan er gezamenlijk naar een ideaal worden gestreefd. Voorts verwijzen *social imaginaries* ook naar een ideale toestand zoals deze zou kunnen zijn (ibid.); mensen zetten zich in voor een rechtvaardige samenleving omdat ze de hoop hebben dat dit mogelijk is.

Humanisering door de verbeelding

Ieder volk of subgroepen daarvan hebben bepaalde voorstellingen van het sociale bestaan. In iedere cultuur liggen bouwstenen van deze voorstellen. Deze krijgen we dagelijks aangereikt in de vorm van beelden via bijvoorbeeld verschillende media¹⁹ (Appadurai, 1996). Deze beelden dragen onbewust bij aan het vormen van een verbeelding over bijvoorbeeld een (andere) bevolkingsgroep (Appadurai, 1996). Sociale verbeeldingen zijn voortdurend met elkaar in dialoog, bijvoorbeeld in discussieprogramma’s op televisie. Appadurai stelt dat beelden van een groep en van de wereld worden door mensen zelf gecreëerd²⁰ en continu worden

---

¹⁷ Een morele orde zou vergeleken kunnen worden met een religie, die kan worden beschreven als ‘part of a larger field in which people struggle for and with meaning’ (Droogers & Harskamp zoals aangehaald door Alma, 2015; p. 120). Echter worden *social imaginaries* door Taylor breder opgevat dan religie, omdat deze ook verwijzen naar een groter geheel achter (religieuze) praktijken waaraan deze praktijken hun betekenis ontleen (Alma, 2015). De morele orde in de Westerse moderniteit is volgens Taylor wederzijds voordeel (Taylor, 2004).

¹⁸ In hoofdstuk twee wordt duidelijk dat kunst deze diepere morele notie kan aanraken.

¹⁹ Met de opkomst van de technologie zijn de sociale media een steeds grotere rol gaan spelen in beeldvorming. Zo fungeren sociale media als ruimtes waarin nieuwe beelden gecreëerd kunnen worden (Appadurai, 1996).

²⁰ Zoals we in hoofdstuk drie zullen zien, wordt de verbeelding gezien als vermogen van de gewone mens en behoort zij niet louter toe aan de kunstenaar (Appadurai, zoals aangehaald door Alma, 2015).

herschappen. Zo kunnen bijvoorbeeld negatieve voorstellingen die we hebben over elkaar veranderen. Appadurai vat de verbeelding op als sociale praktijk, waarmee mijns inziens de verbeelding indirect kan worden verbonden met humanisering. Appadurai stelt dat *the imagination has become an organized field of social practices, a form of work (in the sense of both labour and culturally organized practice), and a form of negotiation between sites of agency (individuals) and globally defined fields of possibility* (Appadurai, 1996, p. 31). Appadurai stelt dat de verbeelding kan worden ingezet om (andere) verbeeldingen te maken over de wereld en onszelf (Appadurai zoals aangehaald door Alma, 2015). In hoofdstuk drie ga ik in op de relatie tussen humanisering en de verbeelding tegen de achtergrond van kunst.

1.4.3. Humanisering in context

Humanisering kan niet los worden gezien van diens context (Van Houten, 2007), immers: handelingen (rituelen, verhalen en praktijken) krijgen hun betekenis tegen een morele achtergrond waarnaar *social imaginaries* verwijzen. Het is de context *in which it makes sense to strive for and hope to (partially) realize the right* (Taylor zoals aangehaald door Alma, 2015; p. 123). Dit veronderstelt een ruimte waarin überhaupt gestreefd kan worden naar idealen en waarin andere beelden ontwikkeld kunnen worden. Gebaseerd op Taylor, vatten Alma, Anbeek en van Goelst-Meijer, allen verbonden als onderzoekers aan de Universiteit voor Humanistiek, *social imaginaries* op als gedeelde ruimtes (s.d.), bijvoorbeeld de sociale media als publieke ruimte (Appadurai, 1996). Alhoewel in Nederland zo'n ruimte voor dialoog vanzelfsprekend lijkt, hoeft deze in een andere context niet zo vanzelfsprekend te zijn – bijvoorbeeld in landen waar censuur deze ruimtes inperkt. Hoe AfroReggae deze ruimte creëert, zien we in hoofdstuk vier.

1.5. RESUMÉ

In dit hoofdstuk is humaniteit uiteengezet in termen van zingeving en humanisering. Er is een existentieel perspectief op zingeving besproken, dat wordt gekenmerkt door een overstijgend karakter waardoor het persoonlijk leven in een breder geheel van betekenissen wordt geplaatst. Doelgerichtheid, samenhang, waardevolheid, verbondenheid, transcendentie, competentie, erkenning, motivatie en welbevinden zijn de negen aspecten van zin. Zingeving vindt echter veelal onbewust plaats. We staan lang niet altijd stil bij de betekenissen van bijvoorbeeld ons handelen. Zingeving kan worden ervaren als een sterke verbondenheid bij balans tussen geborgenheid en transcendentie, en tussen zelfexpressie en erkenning. Daarvoor moeten wel mogelijkheden bestaan om deze überhaupt te kunnen ervaren. Deze mogelijkheden zijn

ongelijk verdeeld. Humanisering is opgevat als het creëren van voorwaarden voor zin. Dat wil zeggen om mogelijkheden te creëren voor het opdoen van ervaringen van geborgenheid en transcendentie, voor zelfexpressie en erkenning. *Social imaginary* van Taylor heb ik besproken om het vanzelfsprekende handelen mee aan te duiden, en te stellen dat deze handelingen zijn verbonden met dieperliggende normatieve noties. Deze morele noties liggen impliciet besloten en bepalen het beeld hoe we ons tegenover elkaar verhouden en ons sociale bestaan verbeelden. *Social imaginaries* zijn met elkaar in interactie en botsen met elkaar, waardoor humaniteit wordt bedreigd. In hoofdstuk vier zien we op welke manier CGAR streeft naar humaniteit in een gewelddadige context waarin humaniteit wordt bedreigd. In het volgende hoofdstuk wordt besproken welke betekenis kunst heeft in het bevorderen van humaniteit.

HOOFDSTUK TWEE: HUMANITEIT EN KUNST

In dit hoofdstuk wordt de betekenis van kunst in het bevorderen van zingeving en humanisering behandeld, waarbij kunst in relatie wordt gebracht met enerzijds zingevingaspecten en anderzijds met voorwaarden van zin (mogelijkheid tot ervaren van geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning). In het resumé wordt antwoord gegeven op de vraag: *hoe verhouden humaniteit en kunst zich tot elkaar bekeken vanuit humanistisch perspectief?* Dewey's gedachtegoed staat in dit hoofdstuk centraal.

2.1 BEGRIP VAN KUNST

2.1.1 Waar verwijst kunst naar?

Er bestaan verschillende visies op kunst. In het boek *Denken over de kunst* (2007), zet kunstfilosoof Antoon van den Braembussche verschillende visies uiteen. Zo kan kunst als representatie worden gezien. Het kunstwerk is dan een afspiegeling van de werkelijkheid. Een kunstvisie waarin meer aandacht is voor het innerlijk leven van de mens, is het expressionisme: een mens kan zijn emoties middels kunst tot uiting brengen. Het formalisme, de derde kunstbenadering, stelt dat de betekenis in het kunstwerk zelf ligt en nergens naar verwijst. Als het kunstwerk al ergens naar zou verwijzen, dan verwijst haar zichzelf (Van den Braembussche, 2007). Hoewel de verschillende benaderingen zijn ontstaan in de verschillende perioden uit de geschiedenis, kan vandaag de dag ook op deze manieren naar kunst worden gekeken, al dan niet in mengvorm (Doorman, 1999 in: *Denken Doorzien*).

2.1.2 Geëngageerde kunst

Volgens verschillende hedendaagse denkers zoals Doorman (*De navel van Daphne*, 2016) en Den Hartog-Jager (*Het Streven*, 2014) kan kunst niet los worden gezien van haar (maatschappelijke) context. Kunst met een maatschappelijke, sociaal-politieke boodschap wordt geëngageerde kunst genoemd (Doorman, 2016). Kunstfilosoof Maarten Doorman, als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, stelt dat de persoonlijke boodschap van de kunstenaar vanaf de 20^e eeuw een steeds grotere rol is gaan spelen in het kunstproces. Hij wil zijn visie op bijvoorbeeld de ideale wereld laten zien, of hoe deze nu is. Binnen de muren van het museum is geëngageerde kunst van betekenis, maar daarbuiten veel minder. De rol van kunst is steeds onduidelijker geworden (Doorman 2016; Den Hartog-Jager, 2014). Kunst kan dus maatschappelijk van betekenis zijn, maar hoe? Hans den Hartog-Jager,

Nederlandse kunstcriticus en schrijver, sluit hierbij aan. In *Het Streven* vraagt hij zich af of kunst de wereld kan verbeteren. Volgens hem is de hedendaagse geëngageerde kunst te vanzelfsprekend om nog nieuwe ideeën aan te dragen en conformeert zich voornamelijk aan links progressieve normen (Den Hartog-Jager, 2014). De kunst van nu is te voorspelbaar om invloed uit te oefenen op het maatschappelijk debat en bereikt de kunstboodschap de samenleving nauwelijks (Ibid, 2014). Als de kunst de samenleving al bereikt dan is het nog de vraag of het kunstwerk ook daadwerkelijk iets verandert. Den Hartog-Jager merkt op dat kunst geen invloed uitoefent op óf er daadwerkelijk iets wordt ondernomen, en zo ja wát dan precies. Om de wereld daadwerkelijk te veranderen moet tot handelen worden overgegaan (Den Hartog-Jager, 2014). In Dewey's gedachtegoed staat de ervaring middels participatie centraal. Kan hij ons vertellen hoe kunst van betekenis kan zijn buiten de muren van het museum?

2.1.3 Dewey's kunstopvatting

John Dewey (1859 – 1952) was een Amerikaans filosoof en psycholoog. Zijn gedachtegoed behoort tot de pragmatische stroming. Deze stroming stelt dat een idee pas betekenisvol is als we het in ons dagelijks leven kunnen gebruiken (www.humanistischecanon.nl). In Dewey's gedachtegoed wordt kunst opgevat als een ervaring. Wanneer een kunstwerk buiten het veld van de ervaring staat, dan is het volgens Dewey geen kunst. Zoals Dewey in zijn boek *Art as Experience* (1934) stelt, is een kunstwerk niet per se een schilderij of muziek. Kunst reikt, zo stelt hij, verder dan de muren van een museum of concertgebouw. In ons dagelijks leven vinden we zulke objecten, alleen herkennen en benaderen we deze niet als zodanig omdat we gericht zijn op hun functionele kant (Dewey, 1934). Dewey schaaft niet alle objecten die binnen ons veld van de ervaring staan, onder kunst. Hij doelt daarmee alleen op objecten die een esthetische ervaring teweeg brengen. Dewey stelt dat 'het esthetische' in de alledaagse ervaring besloten ligt. Ze borduurt voort op de normale ervaring maar is daarvan een verfijnde en geïntensiverde vorm (Dewey, 1934). Dewey stelt dat we continu ervaringen hebben, omdat we ons altijd bevinden in een omgeving waarin we een zekere interactie hebben met de dingen; we ervaren bijvoorbeeld een tafel (als stabiel) of de klok (als zenuwachtig makend): De gewone ervaringen volgen elkaar op in een reeks. Zonder dat we gericht zijn op hun samenhang stopt een ervaring waar het andere begint. In het algemeen vormen deze ervaringen ons alledaagse leven. Hier kunnen we bovendien stijgen als we een intense ervaring ondergaan: de esthetische ervaring. De esthetische ervaring is volgens Dewey de meest intense ervaring die de mens kan hebben (Dewey, 1934). Een esthetische ervaring houdt niet zomaar op, maar wordt eerder ervaren als compleet. Het is een afgeronde ervaring waarin samenhang, eenheid en heelheid wordt gevoeld

(Dewey, 1934), en kan sterke gevoelens van genoeg en voldaanheid met zich meebrengen (Fesmire, 2003). De esthetische ervaring dankt zijn samenhang aan emotie: zij maakt de esthetische ervaring een geheel. De ervaring wordt afgesloten met een intellectuele interpretatie: men interpreteert de ervaring op een bepaalde manier. Deze ervaringen leiden tot een verhoogd bewustzijn, bijvoorbeeld in een vorm van een verbreed perspectief, een verschuiving van houding of verhoogde kennis (Jackson, 2000).

Volgens Dewey is een verhoogd bewustzijn noodzakelijk om een nieuwe betekenis toe te kennen aan het bestaande (hierover meer in hoofdstuk drie). Volgens hem leidt het vanzelfsprekend handelen tot een verlaagd bewustzijn, waardoor achterliggende betekenissen onzichtbaar blijven. Zo blijft men handelen op de automatische piloot²¹. De cultuur verschaft ons een functionele instrumentele kijk op dingen, bijvoorbeeld op een theekopje dat we elke morgen gebruiken om uit te drinken. We kijken niet langer naar de vorm en voelen niet het materiaal, maar zijn het kopje gewend om thee uit te drinken. Dewey bespreekt dit in termen van *habitus*; hij stelt dat onze omgeving bestaat uit betekenissen die we overnemen van vorige generaties (in de vorm van symbolen, handelingen en beelden) zonder dat we daaraan zelf onze eigen betekenis toekennen²² (Dewey, 1934). De omgeving brengt dus gewoontevormingen met zich mee (Fesmire, 2003). Deze gewoonten leren we van kinds af aan - thuis of op school. Daarna gebruiken we deze onbewust. We denken dan steeds minder na over de betekenis van onze handelingen.

Ondanks dat we niet altijd kunnen stilstaan bij achterliggende betekenissen²³ kunnen deze vanzelfsprekende patronen ons in de weg staan voor een ontmoeting met het onbekende. Hierdoor worden we niet meer uitgedaagd verder te kijken dan de feitelijke wereld (Alma, 2005). Dit staat het proces van existentiële zingeving in de weg. In de vanzelfsprekendheid van alledag staan we niet stil bij zingevende vragen en verbinden we ons persoonlijk leven niet met een breder kader van betekenis. Wat kan kunst betekenen voor het doorbreken van

---

²¹ Dewey stelt dat kunst het doel heeft om ons (weer) gevoelig te maken om de dingen op een andere manier te bekijken, waardoor een instrumentele kijk plaats maakt voor een waardevolle betekenis die iemand aan een object geeft (Alma, 2005).

²² In hoofdstuk één besproken in termen van social imaginary, waarin betekenissen in handelingen, rituelen, verhalen en legendes besloten liggen.

²³ We hebben vanzelfsprekendheid ook nodig, anders zou de wereld ons elke dag vreemd voordoen, (Alma, 2005).

vanzelfsprekende structuren zodat het proces van existentiële zingeving op gang komt?

2.2 KUNST EN ZINGEVING

Zoals in het vorige hoofdstuk aangestipt, komt zin als toegift op de rug van iets anders. Deze rug kan mijns inziens kunstzinnig gevormd zijn. Op welke manier kan kunst bijdragen aan het proces waarin het persoonlijk leven wordt geplaatst in een breder kader van betekenissen? Welke zingevingaspecten worden geraakt door de ervaring die kunst teweeg kan brengen? En wat is de rol van articulatie voor het proces van zingeving na een esthetische ervaring? Hieronder worden deze vragen achtereenvolgens uitgewerkt.

2.2.1 Kunst als bron van zin

Door zijn directe ervaringen ervaart de mens zin. Met ‘direct’ wordt bedoeld dat men door middel van directe zintuiglijke waarneming ervaringen opdoet (Alma, 2005); we zien, horen, voelen, ruiken, proeven en tasten de wereld om ons heen. Ons lichaam speelt dus een cruciale rol in onze ervaringen (Mooren, 2010, p. 202). Door middel van ons lichaam gaan we een relatie aan met de werkelijkheid²⁴ (Alma 2005). Zoals Alma & Kaulingfreks, Universitair hoofddocent organisatietheorie, in hun artikel *Kunst als bron van zin* (2010) beschrijven, kan kunst een bron van zin zijn. In de ontmoeting met de kunst worden we gedwongen om onze verhouding tot de gegeven werkelijkheid te veranderen (Alma & Kaulingfreks, 2010). Zoals hierboven besproken, is kunst de ervaring van een object dat een esthetische ervaring teweeg kan brengen. De esthetische ervaring is een contrastervaring, omdat het breekt met het tot dan toe vanzelfsprekende. Een contrastervaring verwijst zowel naar een schoonheid als een breukervaring. Deze hebben met elkaar gemeen dat ze breken met het tot dan toe vanzelfsprekende en bekende (Alma, Anbeek & Van Goelst-Meijer, s.d.). Hierdoor ontstaat ruimte voor een nieuwe betekenis (Ibid., s.d.). Zoals in hoofdstuk één is behandeld, is existentiële zingeving overstijgend van karakter. Het overstijgt de alledaagsheid en de vanzelfsprekendheid van ons handelen. Een contrastervaring nodigt ons hiervoor uit, al dan niet

---

²⁴ We nemen niet alles waar wat ons wordt aangediend: we ontkennen bepaalde gebeurtenissen om onszelf te beschermen en ons alledaagse leven te kunnen voortzetten. Deze ontkenning leren we vanaf het begin van ons leven, waarin we de wereld door middel van onze zintuigen leren kennen en gevoelens van onlust proberen te vermijden (Alma, 2005).

gedwongen. Zo kunnen we ons persoonlijk leven in een breder kader van betekenissen plaatsen. Dit is een proces waar we in ons alledaagse leven niet altijd bewust bij stil staan.

2.2.2 De esthetische ervaring en zingevingsaspecten

In het artikel *Kunst als bron van zin* (2010) wordt beschreven welke zingevingsaspecten door kunst worden aangeraakt. Hierin maken Alma & Kaulingfreks inzichtelijk dat een esthetische ervaring per definitie een transcendente ervaring is: het overstijgt onszelf en dat wat feitelijk gegeven is. Hier wordt het zingevingsaspect *transcendentie* zichtbaar. Tevens is een esthetische ervaring besproken als een harmonieuze ervaring waarin de wereld als samenhangend wordt ervaren: hier wordt het zingevingsaspect *samenhang* belicht. Deze harmonie wordt ervaren als exemplarisch: ‘zo zou het voor iedereen moeten zijn’. We gaan er vanuit dat de esthetische ervaring voor iedereen geldt²⁵ (Alma & Kaulingfreks, 2010). Gebaseerd op het werk van filosoof Immanuel Kant, stellen Alma & Kaulingfreks dat de kunstervaring ons aanspreekt op onze medemenselijkheid waardoor een diepe verbondenheid kan worden gevoeld met de medemens. Zo zorgt kunst voor gemeenschap: ze creëert *verbondenheid* (het derde zingevingsaspect) die fundamenteel aanwezig is²⁶ (Ibid., 2010). In hoeverre zijn we competent in het creëren van deze (sociale) verbondenheid? Alma en Kaulingfreks bewoorden dit als een taak die wijzelf moeten uitvoeren. *Competentie*, het vierde zingevingsaspect dat zichtbaar wordt, speelt dus ook een rol in de esthetische ervaring. Doordat een esthetische ervaring in Dewey’s gedachtegoed een verandering teweeg brengt, komt mijns inziens ook een vijfde zingevingsaspect aan de orde, *doelgerichtheid*. Echter betekent het niet dat een esthetische ervaring ook daadwerkelijk een andere richting geeft aan ons handelen, of in elk geval niet altijd bewust. Dat kunst ons uitnodigt om anders naar de wereld te kijken, raakt volgens Alma & Kaulingfreks ook een zesde zingevingsaspect, *motivatie*. Het moment dat we dusdanig worden geconfronteerd met een andere werkelijkheid dan die eerder vanzelfsprekend voor ons was, worden we dus gemotiveerd, dan wel gedwongen, om van inzicht te veranderen (Alma & Kaulingfreks, 2010). Voorts verwijst de esthetische ervaring naar hoe het zou moeten zijn. Dat

---

²⁵ We zijn ontroerd door een mooi muziekstuk en laten het vol enthousiasme aan de ander horen. We voelen ons verbaasd als de ander het niet zo mooi vindt als wijzelf.

²⁶ Een vraag die opkomt is of deze fundamentele verbondenheid kan leiden tot meer menselijkheid tussen groepen mensen. In hoofdstuk vier zal ik bekijken in hoeverre AfroReggae mogelijkheden voor esthetische ervaringen creëert.

maakt een esthetische ervaring diep moreel (Ibid., 2010): wat zou moeten zijn is een vraag naar (intrinsieke) waarden. Daarmee raakt de esthetische ervaring een zevende zingevingaspect aan: *waardevolheid*. Dit is des te duidelijker Dewey's visie, waarin zichtbaar is dat kunst niet de functionele, maar juist de intrinsieke waarde van objecten belicht. Tot slot zorgt de esthetische ervaring voor een gevoel van welbehagen, dat mijns inziens kan worden verbonden met zingevingaspect *welbevinden*. Dat kunst ook zingevingaspect *erkenning* aanraakt, wordt duidelijk in paragraaf 2.3.2.

2.2.3 De rol van articulatie in proces van zingeving

Articulatie speelt een belangrijke rol in het plaatsen van het persoonlijk leven in een breder kader van betekenissen. Alma, Anbeek en Van Goelst-Meijer stellen in hun artikel *Contrast experiences and social imaginaries as spaces for truth-seeking* (s.d.) dat verschillende denkers, zoals Butler, Taylor en Schillebeeckx, het belang van articulatie hebben aangestipt voor morele oriëntatie. Hoewel morele oriëntatie niet samenvalt met existentiële zingeving, kan morele oriëntatie worden gezien als een belangrijk element hiervan²⁷. De vraag naar wat wij waardevol (zingevingaspect *waardevolheid*) nastrevenswaardig (zingevingaspect *doelgerichtheid*) vinden, kan tegen de achtergrond van een moreel betekenis kader worden beantwoord. Het valt er niet mee samen, omdat mijns inziens andere zingevingaspecten zoals samenhang, verbondenheid en geborgenheid ook zonder morele oriëntatie kunnen worden aangeraakt. Een contrastervaring doorbreekt het vanzelfsprekende en zo ontstaat ruimte voor het (ontdekken van) nieuwe betekenis. Echter, wanneer deze ervaring niet wordt gearticuleerd, wordt deze betekenis ook niet expliciet gemaakt. Articulatie is dus van cruciaal belang voor morele heroriëntatie. Omdat deze waardevolle betekenissen ingebed liggen, is het moeilijk deze te articuleren (Alma, Anbeek, Van Goelst-Meijer, s.d.). Mijns inziens kan de humanisticus worden gezien als ruimteschepper waarin gearticuleerd kan worden, bijvoorbeeld door het begeleiden van een groepsgesprek. Dit sluit aan bij wat Alma, Anbeek en Van Goelst-Meijer de intermenselijke activiteit noemen. Articulatie is daarmee niet een geïsoleerde activiteit maar is gebaseerd op een vorm van dialoog tussen mensen.

In de articulatie van een contrastervaring gaat het om het (her)ontdekken van een betekenis. Wat doet in mijn leven er werkelijk toe? In relatie tot een contrastervaring, wordt articulatie opgevat als het uitdrukken wat voor ons van betekenis; dit naar aanleiding van een contrastervaring. Waar Alma, Anbeek en Goelst-Meijer het hebben voorzien op een verbale

---

²⁷ In gesprek met Alma, op 25 februari 2016.

dialogoog, biedt Dewey ons een perspectief waarin de waarde van expressie middels kunst wordt beschreven. Dewey beschrijft dat kunst als een eigen taal gezien kan worden. Waar volgens hem de gesproken taal juist drempels creëert, kan een kunstvorm juist deze verlagen. Dewey ziet taal als de vorm die we als meest vanzelfsprekend gebruiken: we reflecteren lang niet meer op ieder woord dat we gebruiken. Omdat we niet meer op de taal reflecteren, zijn we ook minder snel geneigd om te zien dat het de basis vormt van veel activiteiten (Dewey, 1934, p. 348). Deze activiteiten vinden plaats tussen mensen, bevolkingsgroepen en naties. Het gebruik van taal kan gezien worden als een vanzelfsprekende handeling en door gebrek aan reflectie op ons gebruik, blijven achterliggende betekenissen van onze woorden verborgen liggen (Ibid., 1934). De kunst heeft volgens Dewey iets eigens te bieden: hij ziet de kunst als een universele taal waarmee het vanzelfsprekende kan worden doorbroken, en zo een nieuwe betekenis ontstaat (Dewey, 1934).

2.3 KUNST EN HUMANISERING

In hoofdstuk één is uitgewerkt dat humanisering het bevorderen van voorwaarden van zingeving inhoudt, besproken in termen van geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning. Beoogd is dat men de mogelijkheid zou moeten hebben om zich geborgen te voelen, een mogelijkheid zichzelf en alledag te overstijgen, de mogelijkheid hebben om te expresseren en om zo erkenning te krijgen. Aan de hand van Appadurai is gesteld dat mogelijkheden voor ervaringen ongelijk zijn verdeeld (Appadurai, 2013), waardoor de balans tussen geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning niet of nauwelijks ontstaan. Daaruit rijst de vraag welke betekenis kunst vervult bij het scheppen van de mogelijkheden voor deze ervaringen, meer specifiek in een context waarin mensen nauwelijks mogelijkheden hebben om geborgenheid, te ervaren, het alledaagse te overstijgen, zichzelf te expresseren en erkenning te ontvangen.

2.3.1. Geborgenheid en transcendentie door kunst

Zoals we eerder in dit hoofdstuk hebben gezien, brengt kunst een esthetische ervaring teweeg, die in verband is gebracht met een contrastervaring. Zo'n ervaring breekt met het tot dan toe vanzelfsprekende en bekende en doet ons boven onszelf en alledag uitstijgen. Een dergelijke ervaring kan een schoonheid- of een breukervaring zijn. In dat eerste staan gevoelens van genot, harmonie en welbevinden centraal (Alma & Kaulingfreks, 2010); te denken valt aan een mooi concert waar we ontroerd over zijn. In deze zin kan kunst zorgen voor ervaringen van geborgenheid. Echter, een esthetisch ervaring kan ook gevoelens van een breuk en fragmentatie teweeg brengen, omdat we de vanzelfsprekendheid en vertrouwdheid moeten loslaten. Kunst

schept dus niet automatisch ruimte voor geborgenheid, maar kan ook gevoelens van ontheemding met zich meebrengen (Alma & Kaulingfreks, 2010). Geborgenheid en transcendentie staan hier op een gespannen voet met elkaar, omdat we een zekere mate van geborgenheid nodig hebben om toe te komen aan overstijgende ervaringen. Deze spanning kan uitgelegd worden met een metafoer van het spel²⁸. Een spel heeft regels die een bekend en duidelijk kader creëren, waarbinnen we ons veilig voelen om in te spelen. Binnen dat kader kan gespeeld worden met verschillende mogelijkheden. Bij een theaterspel kunnen er vreselijke dingen op het podium gebeuren. Deze kunnen we aanschouwen omdat er een veilige afstand is, immers weten we dat het ‘maar een spel is’. Dankzij deze veiligheid kunnen we het onbekende aftasten, bijvoorbeeld door verschillende mogelijkheden te creëren die in werkelijkheid een verkeerde afloop zouden hebben als we deze daar zouden toetsen (in gesprek met Alma, 2016). Net als bij een spel bieden ook andere vormen zoals muziekimprovisatie een speelruimte waarin we op een veilige manier het onbekende aftasten.

2.3.2. Zelfexpressie en erkenning door kunst

Aan het begin van het hoofdstuk is gesteld dat geëngageerde kunst vaak niet verder reikt dan de muren van musea. Aan de hand van Dewey’s perspectief is betoogd dat kunst van betekenis kan zijn mits het in het veld van onze ervaringen staat; het brengt een esthetische ervaring teweeg dat kan uitmonden in een (ander) bewustzijn. Het maakt de betekenis achter de tot dan toe vanzelfsprekende handeling zichtbaar.

Zoals in het eerste hoofdstuk behandeld, verbeelden we hoe we ons tot elkaar verhouden. Deze beeldvormingen leiden tot vooroordelen, sociale uitsluiting en discriminatie van bepaalde groepen (zoals in hoofdstuk vier duidelijker wordt). Hoe zijn deze verbeeldingen te doorbreken? Hier biedt de visie van Appadurai een mogelijke oplossing. Hij vertrekt vanuit de notie van empowerment: de bevolkingsgroep zelf zou iets moeten ondernemen in de gebieden die ze al controleren (Appadurai, 2013). Appadurai beschrijft dit in termen van econoom Albert Hirschman, die stelt dat aan gemarginaliseerde groepen een bron zouden moeten worden aangereikt die hen een stem geeft. Deze stem zou moeten worden gevonden in bronnen waar gemarginaliseerde groepen bij kunnen Appadurai stelt dat de enige bronnen die achtergestelde

---

²⁸ Hierin wordt ook de rol van de verbeelding duidelijk: als we ons geborgen voelen om te experimenteren, dan ontstaat in dat creatieve proces een nieuwe betekenis (Alma, 1998).

bevolkingsgroepen zelf kunnen aanboren besloten liggen in hun cultuur²⁹ (Ibid., 2013). Ze hebben hiervoor geen andere middelen. Om aandacht te vragen voor hun leefsituatie, moeten ze gebruik maken van bronnen die in hun eigen (sub)cultuur liggen, en waarmee de eigenheid van hun cultuur kunnen uitdrukken. Appadurai stelt de voorwaarde dat deze stem verbonden moet zijn aan sociale, politieke en economische kwesties, en tevens aan normen en ideologieën³⁰ die breed gedeeld zijn (Appadurai, 2013), wil deze stem winnen aan gehoor. Geëngageerde kunst kan zo'n stem vormen. Deze hebben een lokale en culturele kracht waarmee ze aan bijvoorbeeld activisten, ambtenaren en bedrijven kunnen laten zien dat ze het waard zijn om in te investeren (Appadurai, 2013). Zo kunnen levensomstandigheden worden verbeterd. Dit zorgt mijns inziens voor gelijkere kansen op ervaringen van zinvolheid. In hoofdstuk vier zien we in hoeverre AfroReggae vorm geeft aan deze culturele stem.

2.4 RESUMÉ

In dit hoofdstuk is de relatie tussen kunst en zingeving en kunst en humanisering onderzocht. Dit is gedaan door Dewey's gedachtegoed te verbinden met de humanistische literatuur over zingeving en humanisering. Dewey's ruime kunstdefinitie biedt een mogelijke oplossing voor het probleem van de geëngageerde kunst: hij stelt dat kunst de ervaring is van een object. Een ervaring van kunst wordt de esthetische ervaring genoemd. Kenmerkend voor deze ervaring is dat het breekt met het vanzelfsprekende en bekende. Het opent een ruimte waarin betekenis achter het vanzelfsprekende zichtbaar wordt, mits gearticuleerd. Het overstijgende karakter van de esthetische ervaring zorgt er voor dat we het persoonlijk leven kunnen plaatsen in een breder kader van betekenissen. Het contrast dat zo'n ervaring met zich meebrengt, nodigt ons uit om bewust(er) stil te staan bij leven van alledag, kenmerkend voor existentiële zingeving. Zo raakt kunst zingevingaspecten doelgerichtheid, waardevolheid, samenhang, transcendentie, verbondenheid, competentie, erkenning, motivatie en welbevinden aan. In relatie tot humanisering kan kunst bijdragen aan ervaringen van geborgenheid, maar brengt ook gevoelens van ontheemding met zich mee omdat het breekt met het vanzelfsprekende en bekende. Voor een esthetische ervaring is geborgenheid nodig: alleen met een veilig gevoel kunnen we het

---

²⁹ Mijns inziens sluit dit aan bij Dewey's kunstopvatting, die stelt dat objecten die binnen de mogelijkheid van de ervaring staan, onder kunst geschaard kunnen worden.

³⁰ Taylor heeft dit verwoord in termen van *social imaginaries* die verwijzen naar de ideale situatie en in termen van Alma & Kaulingfreks: 'hoe het zou moeten zijn'.

onbekende exploreren, het alledaagse doorbreken en verbondenheid met de ander voelen. Voorts kan middels kunst de eigenheid van gemarginaliseerde groepen geëxprimeerd worden. Appadurai stelt dat kunst een krachtig middel kan zijn waarmee achtergestelde bevolkingsgroepen zich kunnen laten horen. Zo kan een hele bevolkingsgroep erkenning krijgen en levensomstandigheden worden verbeterd. Een groep kan op deze manier meer ervaringsmogelijkheden krijgen, die van belang zijn voor zowel het proces van zingeving als humanisering. Dit wordt verder toegelicht in het volgende hoofdstuk, waarin de verbeelding centraal staat.

HOOFDSTUK 3: HUMANITEIT EN DE VERBEELDING

In dit hoofdstuk wordt de rol van de verbeelding in het proces van zingeving en humanisering besproken. Dewey's gedachtegoed staat wederom centraal. In het resumé wordt de volgende vraag beantwoord: *welke rol speelt de verbeelding bij het bevorderen van humaniteit bekeken vanuit humanistisch perspectief?* We staan stil bij het doorbreken van het vanzelfsprekende enerzijds (zingeving), en anderzijds bij het bevorderen van erkenning, geborgenheid, transcendentie en zelfexpressie (humanisering) waarbij de verbeelding centraal staat. Allereerst gaan we in op wat we onder de verbeelding verstaan.

3.1 BEGRIP VAN DE VERBEELDING

Antropoloog Claudia Strauss behandelt in haar artikel *The Imaginary* verschillende opvattingen over de verbeelding. In navolging van Taylor stelt Strauss dat niet alleen de samenleving of maatschappij een sociaal bestaan verbeeldt, maar dat mensen op persoonlijk niveau dit doen (Strauss, 2006). Strauss beziet de verbeelding dus ook vanuit een psychologisch perspectief, 'so that we are talking about the imaginaries of real people, not the imaginaries of imagined people'³¹ (Strauss, 2006, 339). Hoewel de verbeelding in de bespreking van humanisering wordt opgevat als een sociale verbeelding, wordt zij, waar gelinkt aan zingeving, opgevat als een individueel proces.

3.1.1 Verbeelding bezien vanuit humanistische literatuur

In de humanistische literatuur bestaan verschillende definities van de verbeelding. Mooren vat de verbeelding op als '*innerlijk mentaal proces*' (Mooren, 2011, p. 29), waarbij de verbeeldingskracht vooral betrekking heeft op het mentaal kunnen vormen van beelden en symbolen als innerlijke *voorstellingen* van wat als reëel of bestaand kan worden aangenomen (Ibid., 2011). Alma beschrijft, geïnspireerd door Dewey's gedachtegoed, de verbeelding als capaciteit van "een persoonlijke en emotioneel betrokken exploratie van mogelijkheden die de grenzen van het strikt feitelijke overstijgen" (Alma, 2005, p. 35). Deze mogelijkheden liggen in de gegeven situatie besloten. De opvatting van Alma kan gezien worden als uitbreiding van de opvatting van Mooren. Alma ziet de verbeelding als speelruimte die niet alleen in gedachten bestaat, maar ook in kunstvormen zoals gedichten, muziek of beeldhouwkunst.

---

³¹ De *person centered method* waarvoor Strauss pleit, sluit mijns inziens aan bij Dewey omdat hij gericht is op de werking van de verbeelding op psychologisch niveau, zoals we deze in dit hoofdstuk zullen zien.

Alma onderscheidt de verbeelding van de fantasie. Een fantasie staat volgens haar los staat van dat wat ons in het moment gegeven is en kan daarmee worden gezien als een vlucht uit de bestaande realiteit. Daarmee is de fantasie een individueel proces dat niet noodzakelijk met anderen wordt gedeeld (Alma, 2005). De verbeelding is echter een proces dat wél in het gegeven moment geworteld is. Ze verbindt ons met de buitenwereld waardoor de verbeelding met anderen kan worden gedeeld³² (Alma, 2011).

3.1.2 Verbeeldingskracht

De verbeeldingskracht wordt door Alma, gebaseerd op Dewey's gedachtegoed, omschreven als het vermogen om een situatie op nieuwe mogelijkheden te onderzoeken (Alma, 2005). Alhoewel kunstenaars een grote verbeeldingskracht hebben, behoort de verbeelding niet alleen tot het domein van de kunstenaars (Alma, 2005). Ze speelt vanaf het begin van ieders leven een belangrijke rol. Zo biedt de verbeelding ons de mogelijkheid te exploreren welk gevolg onze handeling heeft, en helpt ze ons inlevingsvermogen te vergroten (Alma, 2005). In onze cultuur liggen bronnen besloten die onze verbeeldingskracht prikkelen, zoals kunst, films, spellen, sport en literatuur (Ibid., 2015).

3.1.3. Verbeelding volgens Dewey

In *Art of Experience* (1934) zet Dewey uiteen hoe een kunstwerk tot stand komt. Hij dicht een cruciale betekenis toe aan de verbeelding. Hij omschrijft haar als '*when old and familiar things are made new in experience, there is imagination*' (Dewey, 1934, p. 278). Kenmerkend voor de verbeelding is dat er iets nieuws wordt gecreëerd vanuit het bestaande, iets dat in het moment besloten ligt maar zonder de verbeelding niet zichtbaar zou zijn. Zoals filosoof Steven Fesmire beschrijft, vat Dewey de verbeelding niet alleen op als een vermogen waardoor een kunstenaar een kunstwerk kan maken. De verbeelding vat hij tevens op als een 'creatively tapping a situation's possibilities' (Dewey, zoals aangehaald door Fesmire, 2003, p. 65). Volgens Dewey is de verbeelding het vermogen waarmee we ons kunnen voorstellen wat zou kunnen zijn. De verbeelding maakt het mogelijk om nieuwe betekenissen te ontdekken die bepalend zijn voor nieuwe gedachten en acties (Ibid, 2003). Daarmee kan ze de vanzelfsprekendheid van ons handelen doorbreken. Zoals in hoofdstuk twee is besproken, ontwikkelen we gewoonten zonder onze eigen betekenis daaraan toe te kennen. Volgens Dewey leidt het vanzelfsprekende handelen tot een verlaagd bewustzijn (Dewey, 1934). We staan als gevolg daarvan niet meer

---

³² Alma merkt op dat het verschil tussen een fantasie en de verbeelding niet rechtlijnig is: daartussen bestaat een grijs gebied (Alma, 2005).

bewust stil bij wat we aan het doen zijn, terwijl juist een bewuste waarneming belangrijk is bij de verbeelding. Dewey stelt dat door een bewuste interactie met al bestaande betekenissen een nieuwe betekenis kan ontstaan³³. Dit wordt hieronder toegelicht in de bespreking van *bewuste aandacht* en een *onderzoekende houding*.

Bewuste aandacht

Middels onze zintuigen ervaren we onze omgeving³⁴ (Dewey, 1934). Het is niet zomaar een waarneming, maar een aandachtige interactie met iets dat in onze omgeving staat. In het verlengde van het vorige hoofdstuk, kunnen ook objecten buiten de muren van het museum deze aandacht trekken. (Ibid.). Als we een verhoogde aandacht voor iets in onze omgeving hebben, schuiven andere dingen naar de achtergrond (ibid.). Dewey ziet aandacht als een voorwaarde voor het proces van de verbeelding: alleen door een aandachtige waarneming kunnen we iets nieuws zien. Doordat we aandacht hebben voor een object, kan een esthetische ervaring ontstaan. In navolging hiervan stelt hij dan ook dat in alle bewuste ervaringen een kwaliteit van de verbeelding besloten ligt (Ibid, 1934). Bovendien kunnen we dankzij de verbeelding überhaupt een esthetische ervaring hebben (Alma, 2011); door onze verbeeldingskracht kunnen we uit onze vanzelfsprekende manier van waarnemen worden gehaald, die bijvoorbeeld in het dagelijks leven vaker gericht is op de functionaliteit van dingen. De ervaringen van alledag maakt zo plaats voor een esthetische ervaring.

In *Art of Experience* maakt Dewey een onderscheid tussen waarneming en herkenning. Deze staan volgens hem tegenover elkaar. Zodra we iets herkennen, stopt onze waarneming en nemen we niet meer onderzoekend waar. De herkenning dient daarmee niet het doel om tot een volle waarneming te komen maar leidt tot een ander doel. Zoals Dewey verwoordt: ‘it is arrested at the point where I will serve some other purpose, as we recognize a man on the streets in order to greet or to avoid him, not so as to see him for the sake of seeing what is there’ (Dewey, 1934, p. 54). Zodra we iets of iemand herkennen, vallen we volgens Dewey terug op een voorop gesteld schema³⁵ (Ibid., 1934). Mijns inziens kunnen we hierbij denken aan vooroordelen en

---

³³ Zo veranderen betekenissen van beelden, symbolen en handelingen metertijd (Dewey, 1934).

³⁴ Mooren stelt dat ervaringen een van de bronnen van zin vormen (Mooren, 2011). Dit zien we ook terug bij Alma, die stelt dat we met ons lichaam een ervaring met de werkelijkheid aangaan. Zonder deze lichamelijke zouden we niet in staat zijn om te ervaren, laat staan zin (Alma, 2005).

³⁵ Het is overigens niet zo dat Dewey er voor pleit om herkenning voor waarneming te vervangen, immers: om van het bestaande iets nieuws te creëren zou er wel iets van herkenning in moeten zitten (Dewey, 1934).

vertrouwde handelingen. Dewey stelt dat dit voor een groot gedeelte onbewust gebeurt (Dewey, 1934).

Onderzoekende houding

Het proces van de verbeelding wordt getypeerd met een onderzoekende houding (Alma, 2005). Dewey beschrijft dit in termen van *ideëel experiment* waarin wordt gespeeld met het bestaande en het nieuwe: bestaande betekenissen worden gecombineerd met de nieuwe ervaring (Dewey, 1934). Met het bestaande materiaal in de vorm van oude ervaringen of kennis van een object, kunnen we experimenteren. Dit experimenteren is alleen mogelijk als er een onderzoekende houding wordt aangenomen. Een instrumentele benadering maakt plaats voor deze onderzoekende houding waardoor een andere mogelijkheid of betekenis kan worden ontdekt. Om een situatie op zijn mogelijkheden te onderzoeken, is het volgens Alma noodzakelijk dat er een nieuwsgierigheid naar het vreemde toe is, zodat we ons kunnen openstellen voor dat wat ons onbekend is (Alma, 2005, p. 22). Een onderzoekende houding verhoogt de aandacht voor iets of iemand. Dewey neemt als voorbeeld een werktuig van een andere plek of tijd dat we niet kennen. Dit kan volgens hem een bron zijn van een verhoogd bewustzijn (natuurlijk mits het in het veld van de ervaring staat). In het alledaagse leven gebruiken we verschillende dingen waarvoor het in eerste instantie gemaakt is: het is functioneel en benaderen we de dingen ook zo. Onze aandacht gaat niet meer uit naar een andere mogelijke betekenis. Kunst maakt ons gevoelig om de dingen op een andere manier te bekijken, maar in Dewey's brede kunstbenadering kunnen ook objecten in onze alledaagse ervaring deze onderzoekende houding stimuleren: "as far as the one who uses the utensils is concerned, I do not see why in drinking tea from a cup he is necessarily estopped from enjoying its shape and the delicacy of its material. Not everyone gulps his good and drink in the shortest possible time in obedience to some necessary psychological law" (Dewey, 1934, p. 272).

Transformatie: perspectiefwisseling

In termen van Alma bestaat deze onderzoekende houding uit een perspectiefwisseling waardoor we met andere ogen naar de werkelijkheid gaan kijken (Alma, 2011). Middels de verbeelding kunnen we een andere mogelijkheid of betekenis zien die in de bestaande situatie besloten ligt (Dewey, 1934). De verbeelding impliceert dat ze een zekere potentie heeft om een verandering teweeg te brengen (Alma, 2005). Dewey beschrijft dit in termen van een *transformatie*: door de verbeelding komt de realiteit in een ander perspectief te staan waardoor een nieuwe betekenis ontstaat. Door een nieuwe betekenis kan deze verandering teweeg brengen in onze eerdere gedachten, houdingen en handelingen (Fesmire, 2003). Zoals Alma het beschrijft slaat de

verbeelding een brug tussen enerzijds het bekende en onbekende, en anderzijds tussen onszelf en de ander (Alma, 2005). Het gaat om een perspectiefwisseling die enerzijds een vorm aanneemt van het onderzoeken van mogelijkheden die in de bestaande situatie besloten liggen (zoals hierboven besproken), en anderzijds in de vorm van *empathische projectie* (Fesmire, 2003). Deze laatste brug wordt hieronder toegelicht.

Empathische projectie

Dewey heeft veel geschreven over de opvoeding: hij zocht naar manieren waarop kinderen tot morele burgers konden worden opgevoed. Hij stelde dat niet de klassieke overdracht, maar juist actieve deelname (*participatie*) bijdraagt aan kennis waardoor we ons moreel kunnen ontwikkelen: alleen door zelf te doen en het gevolg te ondergaan, kunnen we leren van onze ervaringen en daar al dan niet ons gedrag op aanpassen (Dewey, 1934). Hoewel het niet altijd mogelijk is om onze ervaringen in de realiteit te testen, kunnen we onze handelingen en de gevolgen daarvan wel verbeelden. Dewey spreekt dan ook van een morele verbeelding, waarin geoefend kan worden met waardevolle mogelijkheden (Fesmire, 2003). In deze ‘oefening’, die door Dewey wordt beschreven als ‘dramatic rehearsing’, wordt het mogelijke voorgesteld voordat het daadwerkelijk plaatsvindt (Fesmire, 2003). Een voorbeeld hiervan is de vorm van een gedachte-experiment waarin ik de reactie van de ander onderga nadat ik diegene heb belogen. De verbeelding neemt hier een vorm aan van empathische projectie (Fesmire, 2003), en kan leiden tot het ontwikkelen van meer verantwoordelijkheid voor, en emotionele betrokkenheid op de ander (Fesmire, 2003, p. 92). Deze empathische projectie kan mijns inziens vertaald worden met ‘inlevingsvermogen’: het vermogen om je te verplaatsen in de belevingswereld van de ander³⁶. We projecteren niet onze eigen waarden en intenties op de ander, maar kunnen door dit vermogen het perspectief van de ander innemen waarbij het verschil mag bestaan (Ibid., p. 92). Hoe deze projectie en humanisering zich tot elkaar verhouden, wordt besproken in de derde paragraaf.

---

³⁶ Volgens Nussbaum zouden we niet in staat zijn om gelijkwaardige, empathische relaties aan te gaan met anderen zonder de verbeelding: deze kan ons voorbereiden op morele interacties en op compassie voor de ander (Nussbaum, 1998).

3.2 VERBEELDING EN ZINGEVING

Wat is de relatie tussen de verbeelding en zingeving? Welke rol spelen aandacht en de onderzoekende houding in het proces van zingeving? En welke zingevingaspecten raakt de verbeelding aan? Deze vragen worden in deze paragraaf achtereenvolgens uitgewerkt.

3.2.1. Relatie tussen verbeelding en zingeving

De verbeelding speelt een cruciale rol in het proces van zingeving. Dankzij de verbeelding kunnen we verder kijken dat de feitelijke wereld waarin we ons in het alledaagse leven bevinden (Alma, 2005). Door een onderzoekende houding en met aandacht naar iets te kijken, kan er een andere betekenis zichtbaar worden die in de huidige situatie verborgen ligt. Alma kent aan de verbeelding een existentieel belang toe. Zonder de verbeelding zou de vraag naar het zinvolle immers helemaal niet kunnen opkomen (Alma, 2005). Zo zou het bijvoorbeeld niet bij ons opkomen dat onze handeling een andere betekenis zouden kunnen hebben dan een functionele. Zij ziet de verbeeldingskracht als ‘een bron van diepgaand inzicht in het menselijk bestaan’ (Alma, 2005, p. 12). Deze wordt hieronder verder uitgewerkt.

Aandacht

Alma ziet aandacht als basis om het leven als zinvol te ervaren. Als we zonder aandacht zouden zijn, zouden we volgens haar ook niet geraakt kunnen worden door onze omgeving. Alma haalt filosofe Murdoch aan om aandacht te definiëren: ‘het is een bepaalde manier van stilstaan bij datgene wat je in de wereld tegenkomt, een rechtvaardige en liefdevolle waarneming van iets in de werkelijkheid’ (Alma, 2005, p. 25). Deze aandacht heb je vóór iets of iemand (Alma, 2005, p. 27). Door aandacht te hebben voor iets, ontstaat ruimte voorbij het vanzelfsprekende (ibid., p. 27) waarin zinvolle inzichten en een (andere) betekenis kunnen ontstaan. Aandacht is dus cruciaal voor existentiële zingeving, des te meer omdat we zonder aandacht ons niet bewust zouden zijn van zingevingsvragen.

Onderzoekende houding

Door een onderzoekende houding aan te nemen kunnen we ons een andere werkelijkheid verbeelden en kan de vanzelfsprekendheid van alle dag worden doorbroken. Zonder een onderzoekende houding zouden we niet stil staan bij de vraag wat het leven ons nog meer zou kunnen bieden, waarvoor we eigenlijk (willen) leven en welke mogelijkheden er in ons leven besloten liggen. Betekenissen die verborgen liggen in bijvoorbeeld ons handelen zouden impliciet blijven, en zo zouden we doorgaan op de automatische piloot. We komen daardoor niet toe aan de zinervaring.

3.2.2. Verbeelding en zingevingaspecten

Mijns inziens zouden zonder de verbeelding verschillende zingevingaspecten (zoals uiteengezet in hoofdstuk één) niet worden aangeraakt. Zo zouden we niet in staat zijn om doelen te maken of na te streven. We zouden ons überhaupt geen ander mogelijke toekomst kunnen verbeelden en zo ons ook geen andere doelen kunnen stellen (*doelgerichtheid*). Ook zouden we ons geen samenhangend beeld van onszelf of de wereld kunnen voorstellen, laat staan onze plek in de wereld kunnen verbeelden (*samenhang*). Zonder de verbeelding zouden we geen andere betekenis kunnen zien die besloten ligt in het eerste aangezicht van de dingen; we zouden de dingen louter instrumenteel benaderen en niet zoeken naar hun waardevolle kanten (*waardevolheid*). Met zo'n instrumentele instelling zouden we ook anderen benaderen, omdat we zonder de verbeelding niet tot perspectiefwisseling in staat zijn. Daardoor zien we de ander niet werkelijk als ander, en de ander ons ook niet. We zouden geen erkenning geven én krijgen voor wie we werkelijk zijn (*erkenning*). Zonder deze perspectiefwisseling zouden we ons ook niet verbonden kunnen voelen met de ander als ander; een balans tussen erkenning en zelfexpressie zou uitblijven. Net zoals bij erkenning, zijn we ons niet bewust van de eigenheid van de ander, zo ook niet van die van onszelf – laat staan dat we deze tot uiting brengen. Bovendien zouden we zonder de verbeelding geen balans kunnen vinden tussen geborgenheid en transcendentie, omdat we geen betrokken exploratie van tot dan toe onbekende mogelijkheden kunnen uitvoeren en ons louter in geborgenheid zouden omwentelen. De zin als ervaring van verbondenheid zou niet kunnen opkomen (*verbondenheid*). Zonder de verbeelding kunnen we ons niet verbeelden welke tot dan toe onbekende mogelijkheden besloten liggen in onszelf of de situatie en deze niet kunnen overstijgen (*transcendentie*). Als we deze onbekende mogelijkheden ons niet kunnen verbeelden, zouden we ook niet in staat zijn om competenties te verbeelden, laat staan om handelingen voor te stellen waardoor we deze competenties kunnen ontwikkelen (*competentie*). Zonder het 'vervullen' van bovenstaande zingevingaspecten zouden ook *motivatie* en *welbevinden* uitblijven, omdat ze eerder gezien worden als resultaat dan als voorwaarden van bovenstaande aspecten van zin (zie hoofdstuk één).

3.3. VERBEELDING EN HUMANISERING

Welke betekenis heeft de verbeelding bij het bevorderen van voorwaarden van zin? Welke rol speelt het onderzoeken van mogelijkheden die in de bestaande situatie besloten liggen bij het bevorderen van geborgenheid en transcendentie? En welke rol speelt empathische projectie bij het bevorderen van voorwaarden van zelfexpressie en erkenning?

3.3.1 Verbeelding en de mogelijkheid voor geborgenheid en transcendentie

De verbeelding speelt een rol bij het doorbreken van het vanzelfsprekende van alledag. Door het aannemen van een aandachtsvolle waarneming en een onderzoekende houding brengt de verbeelding ons in contact met het onbekende, waardoor we een nieuwe mogelijkheid kunnen exploreren die in de bestaande situatie geworteld ligt (*transcendentie*). Hiervoor is, zoals eerder beoogd, wel enige mate van geborgenheid nodig. Zoals in hoofdstuk drie beschreven, kunnen we door kunst een werkelijkheid verbeelden die we als harmonisch ervaren: hoe het zou moeten zijn (*geborgenheid*). In hoofdstuk vier bekijk ik op welke manier CGAR de verbeeldingskracht prikkelt en mogelijkheden voor geborgenheid en transcendentie creëert.

3.3.2 Verbeelding en de mogelijkheid tussen zelfexpressie en erkenning

In hoofdstuk één is besproken dat we ons sociale bestaan verbeelden. Het is voor de meeste van ons vanzelfsprekend dat er een publieke ruimte is waarin we onze eigenheid mogen en kunnen uitdrukken. Echter bestaat deze verbeelding niet overal: een sociale verbeelding kan mijns inziens inhouden dat sommige mensen geen recht van spreken hebben. Zo hebben sociale verbeeldingen hun blinde vlekken en aannames over de wereld en over anderen die niet per se waar hoeven te zijn (Taylor, 2004). Vanuit deze vooroordelen wordt bijvoorbeeld niet aan iedereen ruimte geboden voor zelfexpressie³⁷. De verbeelding, opgevat als het vermogen om ons te verplaatsen in het perspectief van de ander, speelt een cruciale rol in het erkennen van de ander als ander (zie ook paragraaf 3.2.2.). Door een onderzoekende en aandachtige houding aan te nemen, kunnen we de ander voorbij de vooroordelen zien. Wie is de ander die voor mij staat? Waarom handelt hij zoals hij handelt? Zo ontstaat ruimte waarin de ander als ander gezien kan worden. Echter moet de ander wel überhaupt kunnen worden gezien. In hoofdstuk vier wordt onderzocht hoe CGAR deze perspectiefwisseling prikkelt en mogelijkheden creëert voor zelfexpressie en erkenning.

3.4. RESUMÉ

In dit hoofdstuk is de rol van de verbeelding bij het bevorderen van humaniteit besproken. Dewey vat de verbeelding op als enerzijds het ontdekken van nieuwe mogelijkheden die in het bestaande besloten liggen, en anderzijds als een empathische projectie. De verbeelding wordt getypeerd met een bewuste waarneming waarin aandacht en een onderzoekende houding

---

³⁷ Óf dat mensen zich zelf verbeelden deze ruimte niet te hebben, al dan niet omdat de samenleving ze als zodanig ziet (Appadurai, 1996).

centraal staan. Zonder een aandachtige en onderzoekende houding blijft een esthetische ervaring uit. Dankzij de verbeelding kunnen we een esthetische ervaring hebben, omdat het ons in contact brengt met iets dat de bestaande situatie overstijgt. Zo speelt zij in het proces van zingeving een cruciale rol: zonder de verbeelding kan de vraag naar het zinvolle niet opkomen, en worden alle negen de zingevingaspecten niet aangeraakt. De betekenis van het vanzelfsprekende handelen wordt niet expliciet gemaakt of wordt daaraan geen eigen betekenis toegekend. Ook bij humanisering speelt de verbeelding een cruciale rol: ze biedt de mogelijkheid om het vanzelfsprekende vanuit een ander perspectief te bezien (transcendentie). Door de verbeelding kunnen we ons in een ander inleven, waardoor de mogelijkheid voor erkenning wordt gecreëerd. In het volgende hoofdstuk wordt beschreven welke betekenis kunst en de verbeelding in de humaniserende praktijk AfroReggae.

DEEL II: AFROREGGAE

*Gedegradeerd wereld
een groeiende chaos,
De planeet is één grote sloppenwijk
Men is nog steeds onmenselijk,
Het lijkt erop dat alles fout zal gaan.
Maar er is een utopie,
Gekke mensen geloven in een transformatie
We zijn AfroReggae.
Een geweer vervangen door Berimbau³⁸
Om alle drempels af te breken,
Met explosies van vitaliteit en vreugde
Van de ruïnes, die vrijheid baren
En de trots om te zijn wie we zijn
We zijn AfroReggae.
Om te vechten voor de goede kant van het
verkeerde leven
Voor een leven zonder kanten
Een compleet leven van hele mensen*

*Omdat niemand anders hoeft te zijn
dan wie hij is
We zijn AfroReggae
Strijd, zelfs in eenzaamheid
want niemand is alleen
Menselijke verbindingen, stedelijke connecties,
Als alles leek erop dat
het verkeerd zou gaan,
Waarom werkt het dan?
Red de kunst die ons redt
Zelfs in het midden van de oorlog
Een verkeer van vrijheid en culturele
strijdbaarheid
Verander het leven van anderen om ook
Het leven te veranderen van onszelf
Redt de kunst die ons redt.
We zijn AfroReggae
Omdat er geen reden is voor oorlog.*

- Manifest van AfroReggae³⁹

---

³⁸ Een Braziliaans muziekinstrument.

³⁹ InfoReggae 2014, editie 65; vertaling AK.

INTERMEZZO: INTRODUCTIE BRAZILIË EN AFROREGGAE

I BRAZILIË

Brazilië, het grootste land in het continent Zuid-Amerika, is een voormalig kolonie van Portugal. In de 16e eeuw vielen de Portugezen het land binnen en dwongen de inheemse en uit Afrika gehaalde bevolking tot landarbeid. Zoals theoloog Leonardo Boff in zijn boek *Que Brasil queremos* (2000) stelt, zijn de sporen van de slavernij, die in Brazilië in 1888 is afgeschaft, nog altijd zichtbaar. In de favelas wonen mensen met voornamelijk Afrikaanse wortels (Perlman, 2010). Zoals onderzoekster Janice Perlman in haar boek *Favela* (2010) stelt, zijn de eerste favelas vlak na de afschaffing van de slavernij ontstaan. Veel mensen die onderworpen waren aan de slavernij, zochten nu een nieuwe plek om te wonen. Steun van de overheid bleef uit. Met het bouwen van hutten op de heuvels ontstonden de eerste favelas. Sindsdien hebben deze zich fors uitgebreid, mede door economische crisissen en door de grote immigratiestroom naar de steden (Perlman, 2010). Tot op de dag van vandaag vormen inwoners van de favelas een groep die zowel sociaal als geografisch buitengesloten wordt (Boff, 2000). De ongelijke verdeling van sociale voorzieningen komt voort uit de grote tegenstelling tussen arm en rijk in Brazilië: inkomens zijn ongelijk verdeeld⁴⁰. Door gebrek aan sociale voorzieningen en een betrokken ouderlijk oog, brengen veel kinderen hun dag op straat door. Dit maakt hen tot een gemakkelijk slachtoffer van de criminaliteit (www.afroreggae.org).

II ONTSTAAN

AfroReggae is ontstaan in de favela Vigário Geral. Door de hoge mate van geweld en conflictsituaties stond de wijk eerder bekend als ‘het Bosnië van Brazilië’ (Sá, 2005). Vigário Geral werd een bekende en beruchte wijk na de massamoord in augustus 1993, toen vier politiemannen wraak kwamen nemen op de moord van een collega door de drugsbende van deze wijk. Er werden 21 onschuldige mensen doodgeschoten (Sá, 2005). Een groep jongens besloot om een tegengeluid te laten horen (Velooso, 2005). Ze vormden een band en begonnen zowel binnen als buiten de favelas met optredens. Ook maakten ze een pamflet waarin zij schreven over de problematische kwesties van de favelas (Velooso, 2005). In 1994 begonnen zij met het organiseren van workshops, onder andere in percussie. Dit was voor de band het begin

---

⁴⁰ De rijke tien procent van het Braziliaans volk verdient bijna de helft van het totale inkomen; naar de armste twintig procent gaat slechts twee procent (Boff, 2000).

van een reeks van culturele activiteiten. Het aantal vrijwilligers groeide en de organisatie trok media en sociale activisten aan (Neate & Platt, 2006). Vandaag de dag heeft AfroReggae zestig projecten en vier televisieprogramma's. Tevens verzorgt zij optredens over de hele wereld en klinkt haar stem zelfs op politiek niveau door.

III MISSIE, VISIE, DOELEN EN PRINCIPES

AfroReggae verwoordt zichzelf als een organisatie die strijdt voor sociale transformatie en het creëren van artistieke mogelijkheden. Zo stellen zij dat het zelfvertrouwen van jongeren uit de favelas wordt verhoogd (www.afroreggae.org, vertaling AK) door hun culturele en kunstzinnige programma's. Hun missie is het bevorderen van rechtvaardigheid en integratie door middel van kunst, de Afro-Braziliaanse cultuur en educatie, als ook het bouwen van bruggen tussen bevolkingsgroepen. Zo trachten zij een fundering te zijn voor duurzaamheid en burgerschap (ibid.). AfroReggae leidt ondernemers, bemiddelaars en sociale voorvechters op, tracht de afstand te vergroten tussen jongeren en drugshandel en zorgt tot slot voor inkomsten en zelfvertrouwen (ibid.). In eerste instantie zet AfroReggae zich in voor kinderen en jongeren in gewelddadige gebieden. Ze richt zich op een groep die nauwelijks tot geen mogelijkheden, geen perspectief en geen hoopvolle toekomst heeft. Die realiteit wil AfroReggae veranderen. Zij laat zich leiden door de principes van gelijke mogelijkheden die iedereen zou moeten hebben, eenieder een tweede kans verdient, in elk kind, jongere en adolescent potentie besloten ligt, geen enkel kind weg zou moeten blijven van school en geen enkele jongere het doelwit zou mogen zijn van de criminaliteit. Tevens staat AfroReggae voor burgerschap en vrijheid voor eenieder die daarnaar zoekt (www.afroreggae.org, vertaling AK).

IV ORGANISATIE

AfroReggae is een van de weinige praktijken die is opgericht door inwoners van de favelas zelf. Zoals sociologen Jovchelovitch en Priego-Herdández stellen, ligt hierin het verschil met een klassieke non-gouvernementele organisatie: de wortels van AfroReggae liggen in de favela in plaats van daarbuiten (Jovchelovitch en Priego-Herdández, 2013). Dit is bijvoorbeeld zichtbaar aan de hiërarchische structuur van AfroReggae die is overgenomen van *Comando Velho* (letterlijk: *rood bevel*, vertaling AK); de drugsbende die tot aan de dag vandaag actief is in Vigário Geral en waarmee AfroReggae concurreert. De organisatie werkt samen met de Braziliaanse staat en internationale partners zoals Unicef en de Verenigde Naties, en heeft zij een samenwerkingsverband met een populaire Braziliaanse televisiezender. AfroReggae wordt

door multinationals en de gemeente gesponsord, maar blijft desalniettemin onafhankelijk door eigen opbrengsten van concerten en trainingen (Jovchelovitch en Priego-Herdández, 2013). Aan de organisatie liggen de principes onafhankelijkheid en onpartijdigheid ten grondslag (www.afroreggae.org).

HOOFDSTUK VIER: BEVORDEREN VAN HUMANITEIT DOOR AFROREGGAE

In dit hoofdstuk wordt beschreven in hoeverre en op welke manier (aspecten van) zingeving, humanisering, kunst en de verbeelding terugkomen in de praktijk van CGAR. In het resumé wordt een antwoord geformuleerd op de vraag: *op welke manier streeft AfroReggae naar humaniteit middels kunst?* In dit hoofdstuk wordt besproken wat AfroReggae onder humaniteit verstaat, in hoeverre haar activiteiten de aspecten van zingeving aanraken en voorwaarden van zin creëren. Dit wordt gedaan tegen de achtergrond van kunst en de verbeelding. Voor we dit verdiepen, schetsen we eerst een beeld van de situatie in de favelas in het algemeen, en specifiek van Vigário Geral.

4.1 BEDREIGDE HUMANITEIT IN DE FAVELAS

Wat maakt dat humaniteit wordt bedreigd in de favelas? Is er mogelijkheid voor existentiële zingeving? Worden ervaringen van geborgenheid en transcendentie, en mogelijkheden voor zelfexpressie en erkenning, beperkt? En hoe verhoudt AfroReggae zich tot humaniteit? In deze paragraaf worden deze vragen achtereenvolgens behandeld.

4.1.1 Situatie van en in de favelas

In 2010 woonden meer dan twintig procent⁴¹ van de inwoners van Rio de Janeiro in de favelas (Jovchelovitch en Priego-Herdández, 2013). Zoals eerder vermeld, is er gebrek aan essentiële voorzieningen zoals educatie, riolering en goede gezondheidszorg. De werkloosheid onder inwoners van de favelas is groot. Middelbare scholen vaak ver van de favelas vandaan (Neate & Platt, 2006). Inwoners worden vaak in verband gebracht met de misdaad en het geweld van drugsbendes⁴² (Ramos, 2006), wat het vinden van werk bemoeilijkt (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013).

Drugsbendes

Zoals schrijver Damian Neate en mensenrechtenactivist Patrick Platt in hun boek *Culture is our Weapon* (2006) beschrijven, zijn drugsbendes voornamelijk in de favelas actief. In de favelas zijn drugsbendes de belangrijkste institutie: daarbinnen gelden diens wetten in plaats van die van de staat (Neate & Platt, 2006). In Vigário Geral is sinds de jaren tachtig drugsbende

---

⁴¹ Geschatte cijfers van *Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística*.

⁴² In paragraaf vijf wordt dit behandeld in termen van sociale verbeeldingen.

*Comando Velho*⁴³ (letterlijk: rood bevel, vertaling AK) actief. Deze drugsbende controleert wie de favelas betreden, wie er niet in mag en welke andere favelas door inwoners niet mogen worden bezocht (Ibid., 2006). Tevens verbieden ze om met politie te praten⁴⁴. Echter zorgt *Comando Velho* ook voor essentiële voorzieningen, zoals stromend water en elektriciteit (Neate & Platt, 2006), alsook de mogelijkheid tot het genereren van (überhaupt) een inkomen door het aanbieden van betaald werk⁴⁵.

Kinderen

Door de afwezigheid van sociale voorzieningen zoals onderwijs, is de verleiding van de drugshandel voor kinderen en jongeren relatief groot (www.afroreggae.org). De meeste kinderen in favelas willen dan ook drugsdealer worden (Sá, 2005). Drugsdealers genieten een waardige status en zijn vaak het enige (waardige) voorbeeld dat kinderen denken te hebben. Tevens zijn kinderen vatbaar voor de hiërarchische structuur van de drugsbende. In het onderzoek van Jovchelovitch, & Priego-Herdández komt naar voren dat het al dan niet deelnemen aan de drugsbendes een van de belangrijkste keuzes is van kinderen (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013, p. 175).

Geweld

In de favelas woedt sinds de jaren tachtig oorlog tussen politie drugsbendes en drugsbendes onderling⁴⁶ (Neate & Platt, 2006). Daarmee is er een hogere kans op criminaliteit en een gevaarlijkere leefomgeving. Het geweld en de invloed van drugsbendes verschilt per favela: de favela *Vigário Geral* is gesloten van aard en gewelddadiger. Inwoners hebben angst om geraakt te worden door een ‘verdwaalde kogel’ (vertaling AK), verliezen dierbaren door

---

⁴³ Deze drugsbende staat bekend om zijn agressieve werkwijze (Neate & Platt, 2006).

⁴⁴ Er zijn dus voornamelijk twee systemen waartussen inwoners van de favela moeten kiezen: volgen zij de regels van de drugsbendes of die van de staat? (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013).

⁴⁵ Het werk wordt goed betaald. Daarentegen worden de meeste leden van drugskartels niet ouder dan 25 jaar (Sá, 2005).

⁴⁶ In het kader van het WK (2014) en de Olympische spelen (2016) die in Brazilië plaats vonden en vinden, zijn enige favelas gepacificeerd: het drugs- en bendevrij maken van de favelas (Evenblij, 2013). Hierdoor zijn geweldconflicten tussen drugsbendes en politie toegenomen (Jovchelovitch en Priego-Hernández, 2013). In verschillende documentaires over de favelas uiten inwoners hun twijfel over het doel van het pacificeren: niet het verbeteren van de woonomstandigheden, maar een ‘schoon Rio de Janeiro’ voor toeristen zou de overheid als doel hebben (Daniels, 2014). Straatkinderen verdwenen voorgoed en veel favelas werden gesloopt (Daniels, 2014).

geweldconflicten⁴⁷ en voelen angst dat zij kinderen aan de drugshandel verliezen (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013). Het geweld maakt deel uit van de dagelijkse realiteit: ‘exposure to violence and crime is a frequent experience of the Self. It belongs to the everyday and is intensely talked about. Participants report extraordinary situations, where crossfire, stray bullets arms, the killing of friends and family are regular occurrences. Fear of crime and loss is central to the lifeworld of underground sociability’s and a central dimension in the life of the interviewees, from the young to the elderly.’ (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013, p. 67). Van daaruit kan mijns inziens worden afgeleid dat door het alledaagse geweld sprake is van een bedreigde humaniteit.

4.1.2 Bedreigde zingeving en humanisering

Door het geweld wordt mijns inziens ook het proces van zingeving bedreigd; er wordt niet of nauwelijks een veilige basis opgebouwd (*geborgenheid*) om het persoonlijk leven te overstijgen (*transcendentie*) en van daaruit te zoeken naar andere mogelijkheden. Sterker nog, door de grote invloed van de drugsbende, de sociale uitsluiting en discriminatie wordt het idee gecreëerd dat er überhaupt geen andere toekomstmogelijkheden zijn. Inwoners hebben minder mogelijkheden om ervaringen op te doen. Hiermee blijft het proces van zingeving onderbelicht. Voorts laat het stigma van drugsbaron en sociale uitsluiting mijns inziens zien dat inwoners van de favela niet erkend worden in hun eigenheid: niet door medeburgers, noch door staat. Door de geografische uitsluiting komen verschillende bevolkingsgroepen ook niet snel met elkaar in aanraking⁴⁸. Door sociale uitsluiting en het gebrek aan voorzieningen zoals internet, hebben inwoners weinig mogelijkheden om hun eigenheid tot expressie te brengen in publieke ruimtes. Dit heeft mijns inziens direct tot gevolg dat inwoners niet in hun eigenheid kunnen worden erkend.

4.1.3 Humaniteit volgens inwoners en AfroReggae.

In verschillende documentaires (uitgezonden door VARA, VPRO en ZEMBLA en in de documentaire *Favela Rising*) wordt het verlangen van inwoners van de favelas naar een goed leven zichtbaar. Hieronder verstaan zij afwezigheid van geweld, een baan die hen voorziet in levensonderhoud, betaalbare gezondheidszorg en mogelijkheden voor goed onderwijs voor hun

---

⁴⁷ In de meeste doodsoorzaken in de favelas speelt de drugsbende een rol (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013).

⁴⁸ Rio staat ook wel bekend als een verdeelde stad: de favelas worden aangeduid met ‘de heuvel’ (vertaling AK). Het stadsdeel waarin mensen met een hoge(re) levensstandaart wonen, wordt door inwoners uit de favelas ‘het asfalt’ (vertaling AK) genoemd (Perlman, 2010).

kinderen. AfroReggae strijdt hiervoor. Hoe verhoudt AfroReggae zich vervolgens tot humaniteit? Zoals we in het intermezzo beschreven, vertrekt AfroReggae onder andere vanuit de principes dat iedereen (toekomst)mogelijkheden zou moeten hebben, geen enkel kind zou weg moeten blijven van school en niemand zou doelwit mogen zijn van de drugscriminaliteit (www.afroreggae.org). Door AfroReggae wordt mijns inziens humaniteit in verband gebracht met idealen als rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid, persoonlijke ontwikkeling en vrijheid, welke worden ingevuld met het hebben van toekomstmogelijkheden, de toegang tot onderwijs en een leven in een omgeving zonder de invloed van de drugsbende.

4.2 KUNST IN AFROREGGAE

Welke kunstzinnige projecten heeft AfroReggae? Deze worden in deze paragraaf belicht vanuit Dewey's kunstopvatting. Tevens wordt ingegaan op de maatschappelijke boodschap van AfroReggae die in haar muziek besloten ligt en de invloed daarvan op de bekendheid van AfroReggae en op de aandacht voor de situatie in haar favela.

4.2.1 Kunstzinnige projecten AfroReggae

AfroReggae heeft meerdere kunstzinnige projecten, zoals een muziek-, dans-, circus- en theatergroep, en verschillende muzikale groepen zoals een orkest, een percussiegroep, en een drietal bands. Deze groepen treden zowel binnen als buiten de favelas op (InfoReggae, *Grupos Artísticos*, nr. 108). Zo brengen zij hun muziek, spel, ritmes en bewegingen binnen het ervaringsveld van toeschouwers. AfroReggae verzorgt bijvoorbeeld eens per jaar een show, tijdens de grote optocht van carnaval, waaraan docenten en leerlingen van AfroReggae meedoen. Tevens vinden de workshops, die binnen de favelas worden aangeboden, op regelmatige basis plaats. De workshops zijn gratis toegankelijk voor alle kinderen en jongeren uit de favelas (InfoReggae, *Oficinas* nr. 104). In deze workshops worden kinderen uitgedaagd tot actieve deelname waarbij de focus ligt op de ervaring (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013) en op zelfexpressie (InfoReggae, *Oficinas* nr. 104). Dit doen zij door kinderen zelf te laten dansen, zingen, muziek te laten maken of op de trommels te laten slaan.

4.2.2 Kunstvormen lokale cultuur

Het gebruik van cultuur in de praktijk van CGAR komt voort uit haar missie: zij strijdt voor een sociale transformatie middels cultuur en kunst. Zoals in het intermezzo geschetst, wonen in

de favelas voornamelijk mensen wiens voorouders uit Afrika zijn gehaald. De kunstvormen⁴⁹ die AfroReggae gebruikt (zoals percussie en samba), hebben diepe wortels in de Afrikaanse cultuur. Hierin zijn Afrikaanse invloeden te herkennen, bijvoorbeeld in ritmes en dansvormen (zie in documentaire *Favela Rising*) of aan de feesten die AfroReggae organiseert. Jovchelovitch, & Priego-Herdández stellen dan ook dat inwoners uit de favela ‘keep alive cultural practices and traditions through interaction with others and through strong engagement with the music, dance and party culture of Rio’s popular culture’ (Ibid., 2013, p. 75).

Culturele stem met een boodschap

AfroReggae ontstond uit een muzikale groep: AR21. Deze schreef rapnummers over de omstandigheden in hun favela *Vigário Geral*. Middels optredens buiten de favela vroegen ze aandacht voor de situatie in de favela. Op hun albums *Nova Cara* (2002) en *Nenhum Motivo Explica A Guerra* (2005) staan onder andere de nummers: *ik wil alleen jou, wacht op mij, niemand kan een oorlog verklaren, conflict van de buitensteden, ik ben woedend, gescheiden, het geluid van Vigário Geral, hoe dan ook, Haïti, bandiet, één kans meer, natuurlijke poëzie, gelijk boven gelijk, mijn telefoontjes, ding van de zwarten, een andere halte, tijdschriftomslag en het water van Moloch*⁵⁰ (vertaling AK). In deze nummers komen waarden naar voren zoals vrijheid (wordt in twee nummers letterlijk genoemd), rechtvaardigheid (wordt in drie nummers letterlijk genoemd), gelijkheid (één nummer is hieraan gewijd), waardigheid (wordt in twee nummers letterlijk genoemd), vrede (wordt in vier nummers letterlijk genoemd) en respect (wordt in twee nummers letterlijk genoemd). Ook wordt impliciet over deze waarden gerapt, zoals te zien is in het nummer *niemand kan een oorlog verklaren*:

Geen reden verklaart oorlog, noch geld, hebzucht of wraak

[...] noch hebzucht of controle over een bevolkingsgroep

[...] geen ras of geloof. Niemand moet volgen wat hij niet gelooft (Groep AR21, vertaling AK).

In dit nummer worden waarden zichtbaar die negatief zijn verwoord, zoals vrijheid (dat mijns inziens haaks staat op over controle van een bevolkingsgroep) en gelijkwaardigheid (dat mijns inziens haaks staat op oorlog met als reden voor ras of geloof). In het nummer *ik ben woedend*,

---

⁴⁹ Los van kunstzinnige vormen maakt AfroReggae gebruik van een ander deel van de lokale cultuur: zij heeft de hiërarchische structuur van *Comando Velho* gekopieerd met als doel om zoveel mogelijk kinderen weg te houden van de drugshandel (Sá, 2005).

⁵⁰ Een Bijbels figuur, een ‘afgod’ van het vuur, waaraan vooral kinderen werden geofferd (Wikipedia, geraadpleegd op 2 maart 2016).

zit mijns inziens een sterke verwijzing naar onrechtvaardigheid en ongelijkwaardigheid; in dat nummer wordt gerapt over het bloedbad in 1993:

Ik denk niet dat ik deze wereld begrijp, ik hoorde dat de politie een orgaan is dat burgers beschermd. Maar wat er is gebeurd is het tegenovergestelde: er was geen bescherming maar lafheid, domheid en ontrouw (Groep AR21, vertaling AK).

De culturele stem van AfroReggae is kortom verbonden met haar waarden en sterk te verbinden aan vrijheid, rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid.

Schetsen van huidige situatie

De omstandigheden in favela Vigário Geral worden voornamelijk in de nummers *Eén kans meer* en *Het water van Moloch* geschetst:

*Ik kan mijn ogen niet afschermen, ik lijd elke nacht
families uit elkaar gerukt, generaties hebben geen kans
Iedereen lijdt, iedereen verliest, vervloekte erfenis
Vechters: aanhangers van een oorzaak zonder einde
Zoveel moeders die huilen, het verlies van hun kinderen* (Groep AR21, vertaling AK).

Deze schetst verwijst mijns inziens naar de invloed van de drugsbende in Vigário Geral; het verlies van familieleden door drugsgeweld, het verlies van kinderen aan de drugsbende en de uitzichtloze situatie die wordt geërfd van vorige generaties. De barre omstandigheden door de drugsbende wordt ook in het nummer *Het water van Moloch* beschreven:

Welke dag is het? Het regent. [...] Ik wilde vertrekken, maar nu niet meer. Ik moet blijven tot het brommen voorbij is. Daarbuiten is wanhoop, haast en rellen. Deze storm gaat voorbij. Er zijn veel mensen in rouw. Zware regen veroorzaakt overstromingen; de rivier is vol met behoeftige. [...] Plotseling zware regen (Ibid., vertaling AK).

In dit nummer wordt naar mijn inzicht de regen als metafoor gebruikt voor de kogels die door de favelas stromen tijdens een conflict. De ruis op de daken kan mijns inziens verwijzen naar het geluid van de helikopters van de politie, of naar vluchtroutes via de daken. De situatie in favela Vigário Geral kan plotseling veranderen, bijvoorbeeld door een inval van de politie of die van een andere drugsbende (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013).

Hoop en geloof in een betere wereld

In een paar van deze nummers wordt er een utopisch beeld geschetst, van een Vigário Geral

van ‘hoe het zou moeten zijn’. Er wordt gerapt over geloof in, en hoop op verandering. Een verwijzing naar betere leefomstandigheden, meer vrijheid en respect en mogelijkheden voor educatie en gezondheid. In het nummer *een andere halte* wordt deze verandering aan de hand van een helpende hand geschetst. In het eerste deel van het nummer worden enkele problemen beschreven, als littekens op het dode lichaam van een jong kind. Deze problemen zijn in Vigário Geral vaker regel dan uitzondering. Voorbeelden van problemen zijn bijvoorbeeld afwezigheid van een ouder, seksueel misbruik, gebrek aan zorg en aandacht, overdosis van drugs, ondervoeding en overmatig dagelijks werk. Een helpende ander zorgt ervoor dat het leven van de jongere verandert: de hoop komt terug en kan er worden gelachen en gedroomd. De geloof in, en hoop op deze verandering sluit aan bij de ideologische principes dat een ieder recht heeft op onderwijs, gelijke mogelijkheden, het ontwikkelen van het potenties en een drugsvrij leven, alsook op hun missie om rechtvaardigheid te bevorderen en het slaan van bruggen tussen bevolkingsgroepen (www.afroreggae.org).

Invloed

Kwam er daadmerkelijk erkenning, in de vorm van meer aandacht voor de situatie in de favelas na optredens van groep AR21? Als we kijken naar de organisatie die AfroReggae vandaag de dag is, kan mijns inziens een bevestigend antwoord worden gegeven. AfroReggae wordt gesponsord door verschillende multinationals, oefent invloed uit op de politiek agenda en heeft een samenwerkingsverband met de gemeente. Ook heeft AfroReggae televisieprogramma waarin situaties en thema's worden aangestipt waarmee inwoners van de favelas te doen hebben. Tevens hebben zich meerdere bedrijven gevestigd in het Noorden van Rio de Janeiro waarmee werkgelegenheid rondom Vigário Geral is toegenomen (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013). In hoeverre dit (louter) aan de band te danken is, is niet te zeggen. In elk geval is de bal gaan rollen door deze band (InfoReggae, *Grupos AR21*, editie 12). Daarbij werd de groep gesteund door bekende Braziliaanse artiesten die samen met de groep acts in de favelas verzorgden (Ibid.).

4.3 VERBEELDING VAN AFROREGGAE

Hoe is de verbeelding terug te zien in de werkwijze van AfroReggae? Zoals in hoofdstuk twee is gesteld, prikkelt kunst de verbeelding. CGAR prikkelt mijns inziens de verbeeldingskracht omdat zij gebruik maakt van kunstzinnige vormen. Van een afstand is moeilijk te onderzoeken in hoeverre en op welke manier CGAR een onderzoekende houding en een bewuste waarneming stimuleert en ruimte schept waarin inlevingsvermogen ontwikkeld kan worden. In

mijn ogen is het duidelijker te zien dat AfroReggae wel degelijk voorwaarde schept voor de verbeelding, bijvoorbeeld door het creëren van een veilige plek in favela Vigário Geral, en door het bieden van emotionele steun. Mijns inziens komt dit ten goede aan de innerlijke geborgenheid van waaruit onbekende mogelijkheden kunnen worden geëxploreerd. Voorts is in hun werk ook te zien dat AfroReggae gebruik maakt van haar eigen verbeeldingskracht. Dat AfroReggae gebruik maakt van de verbeeldingskracht, is te zien zowel aan hun muzieknummers, hun website als in de documentaire. Dit wordt hieronder thematisch onderbouwd.

Hoop

In de documentaire zegt een van de oprichters over het bestaan van AfroReggae: *er gaan nu minder mensen dood, er zijn minder mensen die lijden, er is meer werk, meer geluk en het allerbelangrijkste: hoop* (José Júnior, 2005). Hoop kan een nieuwe betekenis zijn die dankzij de verbeelding bestaat, immers: als we ons geen ander bestaan kunnen verbeelden, hoe zouden we daar überhaupt op kunnen hopen? Hoop⁵¹ komt in vier nummers van groep AR21 terug:

Het is het verdriet dat pijn veroorzaakt, maar hoop komt om ons te troosten (in het nummer *zonder het meten van de tijd*, vertaling AK).

Cultuur is het belangrijkste instrument om te veranderen, sterker dan ooit. Dit is onze hoop (in het nummer *gelijk boven gelijk*, vertaling, AK).

[...] een helpende hand en zijn leven begint te veranderen. Hij is terug: het is de terugkeer van de hoop, in de vorm van een glimlach, in een vorm van het kind (in het nummer *een andere weg*, vertaling AK).

Mijns inziens wordt hoop ook impliciet beschreven. Een voorbeeld:

Dit is het nieuwe gezicht, alles zal veranderen (in het nummer *tijdschriftomslag*, vertaling AK)

Dat er wordt gerapt over verandering, waarin wordt bedoeld op de situatie in Vigário Geral, impliceert dat er hoop is op die verandering. Deze is ook te zien aan verscheidene updates op Facebook. Zo bericht AfroReggae:

---

⁵¹ Ik heb gezocht op het woord *esperança*. Het werkwoord ‘*esperar*’ betekent naast hopen, ook wachten of verwachten. Het nummer *me espere* betekent ‘wacht op mij’ (vertaling AK).

Meer dan twintig jaar van geschiedenis en van veranderende levens. Op onze 23^e verjaardag willen we enkele van momenten van die weg met u, omdat we geloven dat door het delen van hoop de wereld verandert (update Facebook op 21 januari 2016; vertaling AK)

Voorts noemt AfroReggae in een ander bericht dat hoop de kern vormt van haar werk:

De mogelijkheid is de hoop op verandering (update Facebook op 30 september 2014, vertaling AK).

In een nog ander bericht, waarin de start van een nieuw project in Afrika wordt aangekondigd, komt deze kern wederom terug: ‘de tassen zijn ingepakt en de hoop ligt in de bagageruimte’ (update Facebook op 2 oktober 2014).

Gebruik van metaforen

In de muzieknnummers van AfroReggae is een andere mogelijkheid van kijken zichtbaar. Naast dat zij gebeurtenissen op een feitelijke manier beschrijft – zoals: op 21 augustus schoten vier politiemannen 21 mensen dood (nummer *het geluid van Vigário Geral*) – maakt AfroReggae veelvuldig gebruik van metaforen. Zo beschrijft ze op een kunstzinnige wijze de huidige situatie in Vigário Geral, zichtbaar in zinnen als:

Alles is hier goed bloed, Shiva in de favela, spelen in de steegjes (in het nummer *tijdschriftcover*, vertaling AK).

Shiva wordt hier als metafoor gebruikt voor een beweging van chaos, drugs, oorlog en moord, naar het scheppen van vrede, geloof en hoop. Deze metafoor wordt veelvuldig gebruikt om het ontstaan van AfroReggae te beschrijven. Met het ‘spelen in de steegjes’ wordt mijns inziens verwezen naar het maken van muziek in de kleine straten van Vigário Geral, in plaats van het spelen met geweren.

Vergeet al de paden die bij mij komen, alle deuren zijn gesloten, de hemel is rood (in het nummer *gescheiden*, vertaling AK).

Een rode hemel verwijst mijns inziens naar de overheersing van de drugsbende: rood is de kleur waarmee drugsbende *Comando Velho* zich identificeert. De paden die ‘vergeten zouden moeten worden’ en ‘de gesloten deuren’, verwijzen mijn inziens naar de invloed van de drugsbende op de sfeer en het woonritme binnen in deze favela: voor hun veiligheid blijft men binnenhuis. De gesloten deuren verwijzen naar mijn inzicht naar zowel de beperkte mogelijkheden die iemand heeft, als naar de letterlijke gesloten deuren van huizen en de favela.

Door middel van muziek en cultuur faal je niet. Het is hier meer dan een drugsbende. Vechten voor vrede, kun je geloven. Pow pow pow pow (in het nummer *het geluid van Vigário Geral*, vertaling AK).

In bovenstaand fragment wordt gebruik gemaakt van een bestaande situatie, namelijk de schoten ('pow pow pow pow') van de drugsbende. Deze worden vanuit een ander perspectief belicht; het zijn dit keer geen schoten van geweren maar van muziek en cultuur waarmee gevochten wordt voor vrede.

Ook wordt in het nummer *Het water van Moloch* de situatie aan de hand van metaforen beschreven. Zo staat de regen mijns inziens voor kogels, de ruis op het dak als de voetstappen van drugshandelaren en politie die met elkaar in conflict zijn. Tevens wordt de hoop uitgesproken voor een betere situatie: *als in plaats van kogels bloemen waren, en in plaats van schoten er parfum was, kwam er geur in de lucht* (vertaling AK). Mijns inziens verwijst de bloem naar muziek, de geur in de lucht naar vrede en de kogels en schoten naar haat en oorlog.

In bovenstaande citaten beschrijven de rappers zichzelf als spiegelbeeld van de drugsbendes, en beschrijven zij een ander Vigário Geral, dan de favela op eerste gezicht lijkt te zijn. Om tot deze beschrijving te komen, is verbeeldingskracht vereist.

Logo van AfroReggae

Op pagina 54 staat het logo van AfroReggae afgebeeld. Als we goed naar het logo van AfroReggae kijken, dan zien we dat ook daarin gebruik is gemaakt van de verbeeldingskracht. Het prikkelt ook mijn verbeeldingskracht: welke betekenis zou er achter liggen? Naar mijn verbeelding het volgende: Het logo van AfroReggae bestaat uit de kleuren groen, geel en rood; twee van de drie kleuren van de Braziliaanse vlag. In plaats van blauw is gebruik gemaakt van rood, de kleur van de drugsbende. In de vlag van Brazilië verwijst de blauwe wereldbol en diens sterren naar het ontstaan van de Braziliaanse republiek (www.vistadobrasil.wordpress.com). Tegen de achtergrond van de favela Vigário Geral lijkt dit te suggereren dat inwoners van Vigário Geral in een ander systeem leven dan de Braziliaanse, namelijk in die van Comando Velho. Tevens lijkt dit te suggereren dat AfroReggae eerder een verbondenheid voelt met de zwarte bevolkingsgroep dan met het (overwegend witte) politieke Brazilië.

Concerten

Door het verzorgen van optredens biedt AfroReggae een andere manier van kijken aan. Zoals hierboven beargumenteerd maakt AR21 gebruik van metaforen waarmee ze een ander

perspectief op de bestaande situatie van Vigário Geral beschrijven. Voorts biedt AfroReggae door het organiseren van deze concerten ruimte voor een esthetische ervaring ('hoe het zou moeten zijn'), waarin de verbeeldingskracht van haar toeschouwers wordt geprikkeld. Zij staan naast inwoners van andere favelas, waarmee een verbondenheid kan worden gevoeld die in het dagelijks leven juist vorm heeft van het tegenovergestelde (dit wordt verder uitgewerkt in paragraaf 4.5) Tot slot zijn de concerten an sich al een voorbeeld van 'hoe het zou moeten zijn'. Immers, ook de favela zou een plek moeten zijn waar evenementen georganiseerd kunnen worden voor inwoners van de favelas (Sá, 2005).

4.4 ZINGEVING AFROREGGAE

In hoeverre kan gesteld worden dat AfroReggae het vanzelfsprekende doorbreekt? In hoeverre en op welke manier zijn aspecten van zingeving te herkennen in de missie, visie, doelstellingen, principes en werkwijze van AfroReggae? En in hoeverre spelen kunst en de verbeelding daarbij een rol?

4.4.1 Doorbreken van het vanzelfsprekende

Zoals in het theoretisch gedeelte is beschreven, kunnen contrastervaringen het vanzelfsprekende doorbreken. Het toekomstbeeld van een drugsbaron kan mijns inziens als het vanzelfsprekende worden gezien. AfroReggae doorbreekt het vanzelfsprekende door een mogelijkheid aan te bieden waarin een ander toekomstbeeld gecreëerd kan worden, bijvoorbeeld door kunstzinnige workshops. Het houdt kinderen niet alleen weg van de drugshandel (zoals één van AfroReggae's doelstellingen), maar geeft hen mijns inziens daarmee ook een mogelijkheid om een ander toekomstbeeld te ontwikkelen. CGAR maakt gebruik van voorbeeldfiguren (Jovchelovitch & Priego-Herdández, 2013). Zo worden workshops gegeven door mensen met dezelfde achtergrond, namelijk door de oprichters en bandleden van AR21. Ook zij zijn onder armoedige omstandigheden in de favelas opgegroeid (Neate & Platt, 2006). Door voorbeeldfiguren in te zetten, wordt de verbeelding geprikkeld. Doordat begeleiders daadwerkelijk in het ervaringsveld van kinderen staan, kunnen kinderen hen waarnemen. Ze spreken dezelfde (slang)taal en hebben dezelfde huidskleur. Dit leidt tot een herkenning van een ander in dezelfde situatie, dat kan worden versterkt met de kennis dat de persoon die voor hun staat ook in de favelas is opgegroeid. Dit kan leiden tot het experimenteren met een andere mogelijkheid: 'zo zou ook ik kunnen zijn'. Hierop kan een nieuwe betekenis ontstaan, bijvoorbeeld in de vorm van een ander zelf- en toekomstbeeld. Tevens kan dit zorgen voor een andere handeling, namelijk om te kiezen voor AfroReggae in

plaats van voor de drugsbende. De rol van de verbeelding komt hierin terug in een perspectiefwisseling van toekomstmogelijkheden.

Door het aanbieden van workshops en het organiseren van activiteiten, biedt AfroReggae de mogelijkheid om het vanzelfsprekende te doorbreken. In Vigário Geral vinden deze plaats in het culturele centrum van AfroReggae waarin mijns inziens het alledaagse geweld even kan worden ontvlucht en kan worden gevoeld ‘hoe het zou moeten zijn’. Het is onbekend of hierdoor daadwerkelijk ruimte is om het persoonlijk leven in een breder kader van betekenissen wordt gezet. Het plaatsen in het breder verband is wel te herkennen in de documentaire *Favela Rising*: AfroReggae is naar mijn inzicht ontstaan uit een contrastervaring. De oprichters verwoorden haar ontstaan als *Efeito Shiva*⁵² (documentaire *Favela Rising*, 2005): de ‘chaos’ van het bloedbad van 1993 de zorgde uiteindelijk voor een moment van verandering: het oprijzen van de band en het uitbloeien van een praktijk als AfroReggae (Ibid.). Mijns inziens kan het bloedbad als de contrastervaring worden gezien, van waaruit een nieuwe betekenis ontstaat voor zowel de oprichters van AfroReggae, als voor haar (latere) leden en een nieuw perspectief op de omstandigheden in de favela.

Articulatie na contrastervaring

Ruimte voor articulatie na een contrastervaring biedt AfroReggae niet in de vorm van een activiteit. In de muziek van AfroReggae zijn echter wel uitingen naar aanleiding van een contrastervaring te zien. In de nummers *ik ben woedend* en *het geluid van Vigário Geral* rapt AR21 over gevoelens van woede en onbegrip over de wraakactie die zich in 1993 voltrok in Vigário Geral (zie intermezzo). Zo wordt in het nummer *het geluid van Vigário Geral* gerapt:

Ik ben woedend, 21 bewoners gedood door haat en geweld, wraak door de politie. [...] Deze wreedheid is gebeurd omdat de dag daarvoor de drugsbende vier politieagenten vermoorden. [...] De juist manier is de weg van geluk, de verkeerde kan leiden tot de dood (Groep AR21, vertaling AK).

Dit stuk is mijns inziens een voorbeeld van articulatie naar aanleiding van een contrastervaring, waarin tevens een morele notie wordt gegeven over het volgen van een goed pad. Ofschoon het articuleren van deze contrastervaring heeft bijgedragen aan een morele heroriëntatie, is op basis van het materiaal niet te zeggen. Desalniettemin heeft het kunnen articuleren in de vorm van

---

⁵² Het ‘Shiva effect’ (vertaling AK). Shiva is de Hindoeïstische God van de verandering (InfoReggae, *Grupos AR21*, editie 12).

muziek voor verandering gezorgd: niet terugschieten met wapens – zoals in de favelas de gewoonlijke manier van doen is, maar met kunst en cultuur.

4.4.2 Zingevingaspecten in AfroReggae

Hieronder wordt de werkwijze van AfroReggae in relatie gebracht met zingevingaspecten.

Doelgerichtheid

AfroReggae tracht om artistieke mogelijkheden van kinderen te ontwikkelen (www.afroreggae.org). Mijns inziens kan dit leiden tot het stellen van andere doelen. Een voorbeeld hiervan is het worden van een goede muzikant. Dit biedt aan kinderen en jongeren een alternatief toekomstbeeld: een met meer mogelijkheden en kansen waarin niet per se duidelijk hoeft te zijn welk doel hierin besloten ligt. Wanneer kinderen of jongeren lid worden van AfroReggae, wordt daarmee gekozen voor een ander leven dan zij in de drugswereld zouden hebben (www.afroreggae.org). In dit licht zou het lidmaatschap an sich al als een belangrijk doel kunnen worden gezien om te bereiken.

Samenhang

AfroReggae zorgt voor samenhang tussen leden onderling. De verschillende groepen (zoals de muziek, het circus- of de graffitigroep) bieden een mogelijkheid voor een gevoel van gemeenschappelijkheid; een kind kan zich onderdeel voelen van een groep. Deze samenhang is mijns inziens gebaseerd op de (muzikale) interesse en talenten van haar leden.

Waardevolheid

Het ontwikkelen van artistieke potenties (missie CGAR) leidt mijns inziens tot intrinsieke waardevolheid, die bijvoorbeeld gevoeld kan worden tijdens het bespelen van een muziekinstrument. De eigenwaarde van leden wordt verhoogd in het ontdekken van eigen potenties (Neate & Platt, 2006), bijvoorbeeld het spelen van een instrument. Daarnaast kunnen de activiteiten ook een extrinsieke waarde hebben: een afleiding van de alledaagse zaken of een manier om inkomen te genereren.

Verbondenheid

Verbondenheid kan als zinervaring opkomen wanneer er een balans is gevonden tussen geborgenheid en transcendentie, en tussen zelfexpressie en erkenning (zie hoofdstuk één). Op welke manier AfroReggae daar mogelijkheden voor creëert, wordt verder besproken in paragraaf vijf.

Transcendentie

AfroReggae is geen zingevend kader in de religieuze of godsdienstige zin van het woord: zij tracht de jonge inwoner van de favela niet te verbinden met iets dat het menselijke overstijgt (verticale transcendentie). Wel is er sprake van horizontale transcendentie. AfroReggae tracht mensen met elkaar te verbinden, zowel mensen van de verschillende favelas onderling, als met mensen die buiten de favelas wonen. Ook tracht AfroReggae groepen mensen met elkaar te verbinden, bijvoorbeeld mensen die als politie werken en inwoners van de favelas. Hoe zij dit doen, wordt in paragraaf vijf besproken, als ook in hoeverre mogelijkheden voor transcendentie als het ontdekken van tot dan toe onbekende mogelijkheden door AfroReggae worden gecreëerd.

Competentie

In hun missie is te lezen dat CGAR het zelfvertrouwen van de jonge inwoner van de favelas tracht te vergroten door hun artistieke potentie aan te spreken. CGAR gaat uit van bestaande mogelijkheden die in (jonge) mensen besloten liggen. Door het aanbieden van cursussen en opleidingen daagt AfroReggae haar leden uit om zowel haar creatieve als cognitieve competenties te ontwikkelen. In hoeverre workshops empathische competentie ontwikkelt, wordt door AfroReggae niet beschreven.

Erkenning

AfroReggae heeft oog en aandacht voor talenten van kinderen. Dit is ook te zien op hun website. In grote letters staat daar geschreven: *we vinden talenten waar niemand anders ze zoekt, omdat wij geloven dat iedereen zijn talent kan vinden* (www.afroreggae.org). Dit is een heel andere benaderingswijze dan de instrumentele benadering van de drugsbende, die in alle kinderen potentiële vechters ziet en de eigenheid van een kind daarmee negeert. Voorts geeft AfroReggae ook erkenning door kinderen bepaalde posities in groepen toe te delen. In hoeverre deelnemers erkenning krijgen voor hun handelen of voor hun rol in de groep, zou in de praktijk moeten worden onderzocht.

Motivatie en welbevinden

Motivatie en welbevinden zijn, zoals in het theoretisch gedeelte behandeld, eerder een resultaat van boven besproken zingevingsaspecten dan voorwaarden. Zo kan het krijgen van erkenning in de vorm van een promotie, de deelnemer motiveren om bij de groep te blijven. Omdat motivatie en welbevinden eerder gezien worden als resultaat, sluit het niet aan om te onderzoeken in hoeverre deze te herkennen zijn in missie, doelstellingen, principes en werkwijze van CGAR.

Rol van kunst en de verbeelding bij zingeving

Waarom is de rol van kunst belangrijk bij het bevorderen van het proces van zingeving? Naast dat kunst een van de weinige, zo niet de enige, bron is waar inwoners van de favelas toegang tot hebben, is kunst ook belangrijk omdat het een esthetische ervaring teweeg brengt die het vanzelfsprekende doorbreekt. Deze ervaring in de favelas maakt het mogelijk om toe te komen aan het proces van zingeving. Het doorbreekt de harde realiteit van alledag waardoor het mogelijk wordt om een andere (toekomst)mogelijkheden te verbeelden, of om even een andere realiteit te voelen dan die van alledag. De schoten van geweren maken plaats voor de ritmes van percussie; er ontstaat een ruimte waarin kinderen zich een betere favelas, een beter leven en een andere toekomstmogelijkheid kunnen verbeelden. AfroReggae biedt de mogelijkheid voor het opdoen van esthetische ervaringen, bijvoorbeeld door het aanbieden van kunstzinnige workshops waarin kinderen zelf ervaringen kunnen opdoen. De verbeelding speelt hierin een cruciale rol: zonder de verbeelding zouden kinderen geen andere (toekomst)mogelijkheid voor zich kunnen zien dan die van de drugshandel, en zou een praktijk als AfroReggae niet hebben bestaan.

4.5 HUMANISERING DOOR AFROREGGAE

In deze paragraaf ga ik in op de relatie tussen kunst en humanisering bij AfroReggae. In hoeverre is in AfroReggae's context sprake van een bedreigde humanisering? Welke elementen van humanisering zijn te herkennen in de missie, visie, doelstellingen en principes? Specifiek wordt gekeken in hoeverre AfroReggae ruimte creëert voor het ervaren van geborgenheid en transcendentie, en voor zelfexpressie en erkenning. Vervolgens bekijken we op welke manier AfroReggae werkt met sociale beelden (en zo bruggen slaat tussen inwoners onderling, en inwoners en staat).

4.5.1 Bedreigde humanisering

Dat in de werkcontext van AfroReggae sprake is van een 'bedreigde humanisering' is mijns inziens terug te zien in haar missie. Zij probeert kinderen en jongeren weg te houden of te halen van (het geweld van) de drugsbendes door workshops en opleidingen aan te bieden. Op deze manier probeert zij het geweld van de drugsbende binnen de perken te houden. Dat dit niet zonder gevaar is, wordt bevestigd door een krantenartikel uit *The Rio Times*, die rapporteert dat

leden van AfroReggae werden bedreigd⁵³ en op verschillende centra geweldsaanvallen zijn gepleegd (2013). AfroReggae trekt zich als gevolg daarvan terug uit deze gebieden⁵⁴.

4.5.2 Scheppen voorwaarden van zingeving

Hieronder zal worden beargumenteerd op welke manier AfroReggae voorwaarden van zingeving creëert, door ruimte te maken voor meer ervaringsmogelijkheden van geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning.

Creëren van meer mogelijkheden voor ervaringen

Door het organiseren van verschillende workshops creëert AfroReggae mijns inziens meer vrijheid aan kinderen. Het biedt hen nieuwe perspectieven in het dagelijks leven en andere (toekomst)mogelijkheden. Zoals Jovchelovitch & Priego-Herdández concluderen: ‘participants explicitly say that AfroReggae [...] give them something to do, something to commit to, an opportunity to be responsible, to establish markers in the week and in the day so as to frame everyday life’ (Ibid., 2013, p. 125). De mogelijkheid voor het ervaren van routine, structuur en activiteit wordt door participanten als noodzakelijk beschreven opdat niet het verkeerde leven wordt ingeslagen (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013, p.126). In de documentaire zegt een van de oprichters dat kinderen voor drugsbendes kiezen omdat zij dan kleding en status krijgen en de behoefte wordt vervuld om bij een bepaalde groep te horen. Ook AfroReggae speelt op deze behoefte in. Er zijn bijvoorbeeld subgroepen waarbij kinderen zich kunnen aansluiten (Júnior, 2005), waardoor mijns inziens een ervaring van gemeenschap wordt gecreëerd.

Geborgenheid en transcendentie

Een dergelijke mate van geborgenheid hebben we nodig om op verder onderzoek uit te gaan. In hoeverre schept AfroReggae voorwaarden waarin de verbeelding kan bestaan om dit onderzoek aan te gaan? De vraag in hoeverre AfroReggae voorwaarden creëert voor geborgenheid, is vanuit meerdere invalshoeken te benaderen. In favela Vigário Geral staat *Centro Cultural Waly Salomão*. Omdat AfroReggae door de aanwezige drugsbende wordt gedoogd, kan dit centrum mijns inziens als een vrijplaats van geweld worden gezien. Kinderen kunnen zich hierin geborgen voelen. Tevens biedt CGAR zowel materiële en emotionele steun

---

⁵³ Een coördinator is in 2009 om het leven gebracht door een gewelddadige aanval (The Rio Times, 2013).

⁵⁴ Zoals uit favela Villa Cruzeiro: een van de meest gewelddadigste favelas in het Noorden van Rio de Janeiro (Hehakaija, 2015).

en is ze betrokken bij de emotionele en sociale ontwikkeling van kinderen (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013). Dit kan bijdragen aan gevoelens van (emotionele) veiligheid. AfroReggae speelt een rol in de opvoeding van kinderen, zoals school en familie dat ook doen mits aanwezig in het leven van de jonge inwoner⁵⁵. Dit kan mijns inziens ten goede komen aan de innerlijke geborgenheid die als veilige basis kan dienen om het onbekende te ontdekken. Voorts kan deze innerlijke geborgenheid ook worden gevoeld als er bijvoorbeeld muziek wordt gemaakt. Vanuit deze veiligheid of geborgenheid, kan het onbekende worden ontdekt. Zoals eerder besproken komt dan een ander toekomstbeeld ontstaan. De keuze voor het volgen van een workshop van AfroReggae kan al een ontmoeting met het onbekende zijn. Veel kinderen hebben van jongs af aan al een toekomstbeeld dat sterk gerelateerd is aan de drugshandel (Sá, 2005). Voorts speelt kunst een belangrijke rol in het creëren van geborgenheid en de mogelijkheid van transcendentie. Door het aanbieden van bekende kunstvormen die aansluiten bij de cultuur van de favelas, biedt AfroReggae een bekend kader. Door het bespelen van bijvoorbeeld percussie, kunnen zij op een avontuurlijk pad gaan waarop zij hun talenten ontdekken en een ander toekomstbeeld kunnen ontwikkelen.

Zelfexpressie en erkenning

Biedt AfroReggae de mogelijkheid voor zelfexpressie? Mijns inziens biedt AfroReggae middels workshops handvatten aan: instrumenten maken het mogelijk om te uiten. En AfroReggae leert die vaardigheid aan. In de documentaire die we gebruikte voor dit onderzoek, is een percussie-les te zien. Kinderen staan op een plein met grote geïmproviseerde trommels. Medeoprichter Anderson Sá speelt iets voor en de kinderen volgen. Op de Facebook-pagina van AfroReggae is te zien dat er voorspeeldagen worden georganiseerd, waarop kinderen laten zien wat ze hebben geleerd. AfroReggae creëert mijns inziens de mogelijkheid voor zelfexpressie middels het aanleren van creatieve vaardigheden. De rol van kunst is hierbij dat de jonge inwoner middels kunstzinnige vormen zichzelf kan uitdrukken en zo zijn geluid kan laten horen. Doordat AfroReggae voorspeelaangelegenheden organiseert, ontstaat zo een ruimte waarin de jonge inwoner in zijn spel kan worden erkend. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een compliment voor zijn spel, zijn doorzettingsvermogen of over zijn rol in de groep waartoe hij behoort.

---

⁵⁵ Onderzoek heeft aangetoond dat in de leeftijd van 12-17 twee op drie van deze kinderen zonder vader leeft, ruim een kwart zonder moeder en achttien procent het zonder beiden moet doen (Jovchelovitch, & Priego-Herdández, 2013). Scholen staan tevens ver weg van de ruige favelas.

Zelfexpressie en erkenning

Zowel op de website als in het manifest zegt AfroReggae: ‘cultuur is ons wapen’ (www.afroreggae.org). In hun cultuur liggen de mogelijkheden besloten van zelfexpressie: middels kunst kunnen mensen uit de favelas überhaupt hun stem laten horen. Tevens kunnen zij door kunst hun gevoelens, belevingen en verlangens uiten. Door gebruik te maken van vormen die de cultuur van de favela en bevolkingsgroepen representeren, wordt daarbij ook het authentieke van de cultuur zichtbaar gemaakt. In paragraaf 4.2 is de invloed van de culturele stem behandeld. Mijns inziens kan deze invloed, zoals investeringen in de favela, worden gezien als een vorm van erkenning. Er kwam meer aandacht voor de situatie in de favela. Ook worden sindsdien concerten in de favela georganiseerd, waarvan enige keren in samenwerking met bekende Braziliaanse sterren (Neate & Platt, 2006). Inwoners uit de favela kunnen hierdoor een gevoel van erkenning krijgen: ‘wij doen er ook toe’. In paragraaf 4.4 is erkenning op persoonlijk niveau besproken.

4.5.3 Verbeelding als sociale praktijk

Door het organiseren van verschillende activiteiten biedt AfroReggae ruimte waarin andere sociale beelden (*social imaginaries*) kunnen worden ontwikkeld, bijvoorbeeld door optredens. Het beeld dat een ander van je heeft, hangt in Brazilië sterk samen met de plek waar je woont (Sá, 2005). AfroReggae maakt mijns inziens gebruik van verbeeldingen van kinderen, van inwoners van verschillende favelas en van andere bevolkingsgroepen in haar streven naar meer humaniteit.

Ander toekomstbeeld

AfroReggae tracht kinderen een ander toekomstbeeld te laten ontwikkelen. Het enige waardige voorbeeld dat kinderen hebben zijn drugshandelaren (Sá, 2005). AfroReggae tracht een voorbeeld te geven van iemand waarin ze zich kunnen herkennen: een zwart voorbeeld dat aanzien geniet, ook uit de favela komt, maar niet bij de drugshandel betrokken is (Ibid.). De bandleden van AfroReggae hebben deze status verworven middels het maken van muziek. Tijdens het geven van de workshops staan zij in het waarnemingsveld van kinderen. Zo krijgen kinderen een ander voorbeeld aangereikt (zie ook paragraaf 4.4.1). Mijns inziens verkleint dit de kans dat ze worden verleid tot contact met drugsbendes.

Ander beeld laten zien van bevolkingsgroep

Middels het project *Conexões Urbanas* (*wijkverbindingen*, vertaling AK) tracht AfroReggae mensen uit verschillende wijken met elkaar verbinden door het organiseren van optredens. Deze

zijn bedoeld voor inwoners uit de verschillende wijken van Rio de Janeiro, die door de strijd van de drugsbendes tegenover elkaar staan. Het bijwonen van een concert zorgt voor die gemeenschappelijkheid; men deelt de (esthetische) ervaring van het concert. Die gemeenschappelijkheid kan mijns inziens ook worden gevoeld door de inhoud van de nummers, waarin meerdere keren wordt verwezen naar de inwoners van de favelas als groep. In verscheidende nummers rapt groep AR21:

Vrede aan onze reggae; laten we de ketens breken die onze creativiteit en waardigheid castreren; favelado⁵⁶ is niet synoniem met vreemde; onze mensen; ons volk; we zijn altijd bondgenoten door deze manier van leven; activeer ons instinct [...] melodie en poëzie is een ding van de zwarte man.

Ook de muziek, de dans en de ritmes vormen mijns inziens deze gemeenschappelijkheid omdat ze besloten liggen in de Afro-Braziliaanse cultuur die veruit de meeste inwoners van de favelas met elkaar delen.

Ander beeld van de favela

In verschillende nummers schetst AR21 de situatie van de favela. Zo wordt in hun nummers gerapt over de omstandigheden in Vigário Geral: over het dagelijks geweld en de invloed van de drugsbende op het alledaagse leven, over het lijden van onschuldige van bijvoorbeeld kinderen en over het bloedbad van Vigário Geral. Echter probeert de band een ander beeld van Vigário Geral te laten zien, zoals in het nummer *het geluid van Vigário Geral*:

Vigário roept op tot vrede, het is het culturele van de favela dat hier voor ons te zien is. Er is niemand beter om te dat aan te tonen, omdat wij er deel van uitmaken. Dit is het nieuwe gezicht van Vigário (Groep AR21, Vertaling AK).

‘Want wij kunnen geloven dat op de een of andere manier toch gerechtigheid is bereikt. Het is traag maar faalt niet: door middel van muziek en cultuur. Het is hier meer dan een beweging⁵⁷. Vechten voor vrede kun je geloven, pow pow pow pow’ (Groep AR21, vertaling AK).

---

⁵⁶ Het woord *favelado* verwijst naar een inwoner uit de favelas, maar wordt tevens gebruikt als scheldwoord (Neate & Platt, 2006).

⁵⁷ *Movimento* betekent letterlijk beweging, maar verwijst in het Braziliaans naar drugsbendes (Neate & Platt, 2006).

Door deze woorden en optredens laten zij zien dat de favela ook een andere kant heeft dan die van drugsbendes. Door buiten de favela op te treden, of hun muziek via Spotify, Facebook en YouTube te verspreiden, kan een ander beeld ontstaan dat men heeft van de favelas. Door deze verandering zou er een ander handelen kunnen ontstaan tegenover ‘mensen uit de favelas’, wellicht een vanuit een meer gelijkwaardige houding?

De rol van de verbeelding

AfroReggae tracht ruimte te bieden om een ander sociaal beeld te ontwikkelen, door de verbeeldingskracht van deelnemers of toeschouwers aan te spreken. Het proces van de verbeelding tijdens het bijwonen van een concert, het zien van een videoclip of het horen van hun muziek, kan mijns inziens volgt gaan: in het aandachtig luisteren van de muziek van AfroReggae kan iets nieuws worden ontdekt, bijvoorbeeld de woorden dat Vigário Geral ‘meer is dan een beweging’. We herkennen de rapper als zwarte man uit de favela die we voorheen associeerde met drugshandelaar. Met de nieuwe informatie en de herkenning experimenteren we: iemand uit de favelas kan ook iemand anders zijn dan een drugshandelaar. Zo ontstaat een nieuwe betekenis, bijvoorbeeld in de vorm van een gedachte en wellicht een andere houding tegenover mensen uit de favelas. Een voorwaarde hiervoor is echter wel dat iemand of in elk geval diens geluid in het waarnemingsveld van iemand anders staat.

4.6 RESUMÉ

In dit hoofdstuk zijn zingeving en humanisering, met daarbij de rol van kunst en de verbeelding in verband gebracht met de kunstzinnige praktijken van AfroReggae. Zij is werkzaam in een geweldadige context waarin humaniteit bedreigd wordt. Relatief veel kinderen worden verleid om te gaan werken voor drugsbendes. Tevens vormen inwoners uit de favelas een buitengesloten groep. Door middel van kunst proberen zij hun stem te laten horen die verbonden is met vrijheid, gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid, en zo een andere kant van de favela en haar bevolkingsgroep te laten zien. Met workshops tracht AfroReggae de afstand tussen drugsbende en kinderen te vergroten. Zij biedt de mogelijkheid om het geweld te ontvluchten door het aanbieden van een veilige plek, en biedt de mogelijkheid om een ander toekomstbeeld dan die van drugshandelaar te ontwikkelen. Zo kan er een ander handelen ontstaan. De verbeelding is hier te zien aan een perspectiefwisseling van toekomstmogelijkheden. Hierboven zijn zingevingaspecten in relatie gebracht met de kunstzinnige projecten waarin alle zingevingaspecten aangeraakt worden. Zingevingaspect *verbondenheid* is impliciet besproken in paragraaf vijf, waarin voorwaarden van zin in verband zijn gebracht met de praktijk van

AfroReggae. Het aanbieden van een veilige plaats, het bieden van emotionele steun en het aanbieden van de mogelijkheid om een muziekinstrument te spelen, komt mijns inziens ten goede aan geborgenheid. Vanuit deze geborgenheid kunnen alternatieve toekomstmogelijkheden worden geëxploreerd. De verbeelding is mijns inziens hier aan het werk door een perspectiefwisseling met iemand die kinderen als waardig voorbeeld zien. Voorts biedt AfroReggae de ruimte voor zelfexpressie, door het aanbieden van de mogelijkheid voor het ontwikkelen van vaardigheden waardoor kinderen zichzelf tot expressie kunnen brengen, alsook door het organiseren van voorspeelgelegenheden. In deze activiteiten wordt tevens de mogelijkheid gecreëerd voor erkenning. Ruimte voor articulatie van een contrastervaring is niet zichtbaar als een activiteit; echter is deze wel zichtbaar in de rapnummers van groep AfroReggae. Kunst speelt hier een onvoorwaardelijke rol: door de kunst kunnen bandleden van AR21 gevoelens uiten en een andere kant van de favela laten zien. Erkenning kreeg AR21 in de vorm van investeringen in de favela, aandacht van Braziliaanse artiesten en politieke invloed. Voorts werkt AfroReggae met sociale verbeeldingen; door het verspreiden van haar muziek vecht zij tegen bestaande beelden die men van (bepaalde) favelas en haar bevolkingsgroepen heeft. In hun nummers wordt gebruik gemaakt van de verbeelding, door de feitelijke situatie in bijvoorbeeld metaforen te beschrijven. Zo draagt AfroReggae bij aan het maken van een nieuwe betekenis.

CONCLUSIE

De centrale vraag in deze scriptie is: *welke betekenis vervult de verbeelding bij het bevorderen van humaniteit in de praktijk van AfroReggae, bekeken vanuit een humanistische kunstopvatting?* De verbeelding speelt een cruciale rol in het bevorderen van humaniteit in de praktijk van AfroReggae. Het bevorderen van humaniteit is bekeken vanuit existentieel perspectief en opgevat als het creëren van mogelijkheden voor het proces van zingeving. Hierdoor kunnen zingevingaspecten worden beleefd, in een context waarin mogelijkheden besloten liggen voor ervaringen van geborgenheid, transcendentie, zelfexpressie en erkenning. Vanuit deze bril is gekeken naar de werkpraktijk van AfroReggae in een context waarin humaniteit wordt bedreigd door gewelddadige conflicten, discriminatie en een grote invloed van de drugshandel. Middels kunstzinnige projecten tracht AfroReggae de afstand tussen kinderen en drugshandel te vergroten. Bekeken vanuit de humanistische kunstopvatting van Dewey, biedt AfroReggae de mogelijkheid voor het opdoen van esthetische ervaringen. Dit doet zij door het aanbieden van gratis workshops binnen de muren van de favelas en het organiseren van concerten. Zo wordt het vanzelfsprekende en alledaagse doorbroken, waarmee een ruimte ontstaat voor het proces van zingeving waarin de zingevingaspecten doelgerichtheid, waardevolheid, samenhang, transcendentie, erkenning, competentie, motivatie en welbevinden worden aangeraakt. Verbondenheid is in deze scriptie besproken in termen van het fundamenteel spanningsveld van het menselijk bestaan, namelijk die tussen geborgenheid en transcendentie, en die tussen zelfexpressie en erkenning. Door het gebruik van kunst biedt AfroReggae een bekend kader aan waarin een nieuw perspectief op de huidige situatie en de toekomst kan worden verbeeld: een toekomst zonder de drugshandel. Zonder de verbeelding is het ontwikkelen van een ander (toekomst)beeld niet mogelijk. Voorts biedt kunst, op persoonlijk niveau, de mogelijkheid voor zelfexpressie en erkenning. AfroReggae maakt dit mogelijk door het organiseren van voorspeelgelegenheden en het bieden van de mogelijkheid een bepaald instrument te leren spelen. Kunst speelt ook een rol bij articulatie na een contrastervaring, zoals te horen is in de rapnummers van groep AR21. Daarnaast werkt AfroReggae met sociale verbeeldingen. Zij biedt een ander mogelijk perspectief op inwoners en de situatie van de favelas Vigário Geral middels optredens binnen en buiten de favelas. Zo kan het sociale beeld van inwoners van Vigário Geral worden veranderd, dat uiteindelijk ten goede kan komen aan meer gelijkwaardigheid, vrijheid en rechtvaardigheid voor haar inwoners waardoor meer zinvolheid kan worden beleefd.

DISCUSSIE

In deze discussie reflecteer ik op de conclusie, bespreek ik waar de besproken literatuur niet opgaat voor de praktijk van AfroReggae, neem ik een kritische houding aan tegenover AfroReggae als onderzoeksobject, geef ik een reflectie op mijn onderzoeksmethode en geef ik tot slot een richting voor eventueel vervolgonderzoek.

REFLECTIE OP CONCLUSIE

Dit onderzoek is vertrokken vanuit een globaliserende context. Ook in een samenleving waarin meerdere culturen en talen naast elkaar bestaan, zou kunst als een universele taal kunnen fungeren (naar Alma en Dewey). Een humanisticus zou van AfroReggae kunnen leren op welke manieren verbondenheid kan worden gecreëerd middels kunst. De humanisticus zou bijvoorbeeld evenementen kunnen organiseren waarop mensen met uiteenlopende achtergronden zichzelf middels kunst kunnen uitdrukken en op hun beurt kunnen worden erkend. Zo zou iemand die gevlucht is van zijn thuisland zichzelf kunnen laten horen, en zouden vooroordelen op vluchtelingen kunnen worden bijgesteld. Omdat deze scriptie is geschreven ter afsluiting van de master geestelijk begeleider, stel ik de vraag op welke manier een geestelijk begeleider met mensen kan communiceren die een andere taal spreken. Deze vraag wint aan relevantie door de grote stroom vluchtelingen. Een geestelijk begeleider zou gebruik kunnen maken van lichaamstaal, al blijft het praten over existentiële thema's dan lastig. Omdat een geestelijk begeleider voor even de ander bijstaat in zijn situatie, vraagt dit om een bepaalde vorm van aanwezigheid (Jorna, 2005). Voorbeelden zijn naar mijn (stage)ervaring het naast iemand zitten, het met iemand meelopen op de tempo van de ander en wandelen op een plek die betekenisvol voor iemand is. Voorts zou een humanisticus ook gebruik kunnen maken van rituelen, bijvoorbeeld om vluchtelingen zonder woorden toch een warm welkom toe te wensen.

Ook al hebben mensen een zelfde taal: in het verlengde van Taylor kent een ieder van ons kent daaraan een eigen (en daardoor vaak een andere) betekenis toe. In een samenleving waarin meerdere culturen en overtuigingen naast elkaar bestaan, botsen deze betekenissen nog wel eens (Alma, 2015). Deze liggen impliciet verborgen in bijvoorbeeld ons handelen (Taylor, 2004). Een humanisticus kan zich richten op het zichtbaar maken van deze betekenissen, waardoor er al dan niet een ander beeld van de ander kan ontstaan. Zo zou een humanisticus een ruimte kunnen creëren waarin mensen worden uitgenodigd om betekenissen te articuleren, bijvoorbeeld door het organiseren van groepsgesprekken in asielzoekerscentra (mits men

eenzelfde taal spreekt). Bezien vanuit Dewey's perspectief op de ervaring van een object, zou een humanisticus aan de hand van (al dan niet zelf meegebrachte) objecten voorwaarden scheppen voor dialoog: wat ziet diegene in een object, en waarom? Waar doet het object aan denken? Ziet een ander hetzelfde? Voorts zou een humanisticus kunnen werken met metaforen. Mooren stelt dat metaforen een expressieve en heuristische functie hebben: aan de hand van deze vorm van beeldspraak kunnen mensen uiten wie ze zijn, en kunnen nieuwe inzichten ontstaan over zowel zichzelf als over de ander en de situatie waarin men zich bevindt (Mooren, 2011). Een geestelijk begeleider zou een cliënt een opdracht kunnen geven om zichzelf middels een beeld of voorwerp te beschrijven; de hierop ontstane associaties kunnen nieuwe inzichten genereren (Ibid., 2011). In een groepsgesprek kunnen nieuwe beelden van de ander ontstaan die zouden kunnen zorgen voor erkenning. Voorts is volgens Mooren het gebruik van metaforen stimulerend voor het proces van zingeving, omdat het 'reflectieprocessen' weer op gang krijgt (Mooren 2011, p. 38). Mijns inziens zou dit kunnen bijdragen aan het (bewust) plaatsen van het persoonlijk leven in een breder verband.

ONBEANTWOORDE VRAGEN

Op welke manier CGAR ruimte creëert voor articulatie na een contrastervaring voor haar deelnemers, is een vraag die in dit onderzoek onbeantwoord is gebleven. Hier zou observerend onderzoek zich voor lenen, en zouden deelnemers moeten worden geïnterviewd om inzicht te krijgen in hoeverre kinderen de gelegenheid krijgen om hun ervaringen – verbaal of non-verbaal – te articuleren. Een andere vraag die onbeantwoord blijft, is in hoeverre begeleiders van AfroReggae een bewuste waarneming, een onderzoekende houding en inlevingsvermogen stimuleren. Ook deze vraag zou alleen middels een observerende studie kunnen worden beantwoord. Om dit te onderzoeken, zou vanuit de notie normatieve professionalisering kunnen worden vertrokken. De begeleiders kunnen als normatieve professionals worden gezien; in hun werk streven zij naar het goede voor kinderen in de favelas. Aandacht, bewustzijn en inlevingsvermogen kunnen ook als waarden worden gezien. Om dit te stimuleren, zet iemand zichzelf in als instrument. Dit vraagt om een reflexieve houding ten opzichte van de normen en waarden waarmee zij werken. Op dit punt zou AfroReggae ook wat kunnen leren van de humanisticus, bijvoorbeeld in *de bewustwording van die normativiteit en naar de voortdurende zoektocht naar de fijnafstemming tussen diverse normen en achterliggende waarden in het professionele handelen en het daarmee gepaard gaande leerproces* (Van de Ende, 2013, p. 36). De humanisticus kan ruimte en richting bieden ter bevordering van dit leerproces.

WAARDE VAN HET ONDERZOEK

Een sterk punt van dit onderzoek is de gekozen casus. Door het bestuderen van AfroReggae vanuit humanistische literatuur is de manier waarop bedreigde humanisering wordt ingeperkt, concreet gemaakt. Dit draagt bij aan de humanistische literatuur, waarin wel over bedreigde humanisering wordt gesproken, maar deze veelal wordt aangevuld met voorbeelden uit een Westerse context. Dit onderzoek is van waarde voor de humanisticus die meer inzicht wil krijgen in het werken met de verbeelding in een context waarin humaniteit wordt bedreigd. Dit komt ten goede aan meer verbondenheid tussen groepen mensen die tegenover elkaar staan. Zo benadrukt dit onderzoek het gebruik van meer kunstzinnige vormen en ‘het samen ervaren van’ en kan dit op langere termijn bijdragen aan meer verbondenheid tussen mensen. In een globaliserende context zouden spanningsvolle relaties tussen (groepen) mensen kunnen afnemen in intensiteit. Hoewel kunst en verbeelding humaniteit bevorderen, zouden deze niet als dé remedie gezien moeten worden voor alle conflicten die zich in de wereld voordoen: het is een manier die zou kunnen aansluiten op een bepaald punt. Een zwak punt van het onderzoek is de afstand tussen mij en het onderzoeksobject. Er zijn geen veldstudies verricht of interviews afgenomen, waardoor mijn eigen interpretatie een relatief grote rol speelt. Door de onderzoek-afstand zijn praktische handelingen onderbelicht gebleven, terwijl deze juist aan de humanisticus handvatten had kunnen geven hoe zowel met kunst en verbeelding kan worden gewerkt.

REFLECTIE ROL ONDERZOEKER

Mijn verbeelding en interpretatie hebben een grote rol gespeeld in dit afstudeeronderzoek. Mijn manier van waarnemen en herkenning is beïnvloed door zowel mijn humanistische als Westerse achtergrond. In mijn studie heb ik mijzelf een houding eigen gemaakt om iets of iemand te benaderen als uniek, en vanuit verwondering open te staan voor de betekenis die ontstaat in een ruimte tussen mij en de ander. In dit onderzoek werd deze tussenruimte mede gekleurd door de gekozen literatuur en casus AfroReggae. Deze heb ik met elkaar gecombineerd in de vorm van een mentaal experiment. In dit wetenschappelijke experiment speelde ook mijn eigen perceptie op een ideale wereld een rol: een waarin meer vrede zou kunnen zijn en een grote(re) rol is weggelegd voor cultuur. Zo is een kritisch perspectief op het gebruik van kunst en cultuur in dit onderzoek onderbelicht gebleven. Tevens is het onderzoek gekleurd door mijn overtuiging dat vrijheid, gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid voor iedereen zou moeten én kunnen gelden.

De nummers van AfroReggae zijn bestudeerd vanuit noties van zingeving en humanisering. Het gebruik van symbolen en metaforen hebben voor iemand die is opgegroeid in de favelas een andere betekenis dan voor mij. Daarom is het mogelijk dat ik sommige betekenissen niet heb opgemerkt. Alhoewel ik heb geprobeerd om metafoorgebruik en verhalen van AfroReggae te bestuderen tegen de achtergrond van diens context, is het ook mogelijk dat ik aan sommige metaforen een andere betekenis heb toegekend. Mijn interpretatie speelde ook een grote rol in het vertalen van de website en de songteksten van AfroReggae. Ten eerste is het niet mijn moedertaal, ten tweede verschilt het Portugees per regio en ten derde maken mensen in de favelas gebruik van *slang*woorden. De inwoners houden er zo een eigen taal op na waardoor sommige woorden door mijn vertaling hun eigenlijke betekenis zouden kunnen verliezen.

REFLECTIE OP ONDERZOEKSMETHODE

In eerste instantie was het plan om veldonderzoek uit te voeren in Vigário Geral. Het doel was om begeleiders van kunstzinnige workshops te interviewen en om enkele muzieklessen bij te wonen. Mijn onderzoeksvraag was dan ook op welke manier begeleiders van AfroReggae door middel van muzikale activiteiten bijdragen aan het proces van zingeving van de jonge inwoners van Vigário Geral. Hierin heeft de nadruk op muziek en normatieve professionalisering gelegen. Ik heb contact gelegd met de organisatie van AfroReggae en zou een drietal dagen observaties en interviews uitvoeren en overnachten in een nabije favela. Een half jaar heb ik mij hierop voorbereid: ik ben begonnen met het leren van de Portugese taal. Ik heb tips gevraagd aan Braziliaanse vrienden en heb ik heb contact gezocht met Nederlanders die de favelas uit eigen ervaring kennen, zoals met voetbalster Roxanne Hehakaija en met Nanko van Buuren. Van Buuren, oprichter van Stichting IBISS, werkte vanaf de jaren tachtig in de favelas. In Brazilië zou ik met hem praten over het waarborgen van mijn veiligheid. Vóór mijn vertrek overleed hij, en hoorde ik van een aankomend stagiair van Stichting IBISS dat de situatie zonder Van Buuren kon verergeren. AfroReggae kon mij niet vertellen op welke manier ik mijn veiligheid het beste kon waarborgen, noch over de huidige toestand in Vigário Geral. Mijn onzekerheid nam toe en voelde ik geen veilige basis om mijn onderzoek in Brazilië voort te zetten. Ik besloot om naar huis te gaan en AfroReggae op afstand te bestuderen.

Dit leidde tot een andere centrale vraag, terwijl er evengoed bepaalde dingen konden worden beantwoord. Immers: veldonderzoek is waardevol omdat je de praktijk met je eigen ogen kunt zien. Zo kan ik niet zeggen welke zingevingaspecten in de werkwijze (in de praktijk) van AfroReggae terugkomen, en op welke manier zij deze aanraken. Door middel van interviews

had ik wellicht de vraag kunnen beantwoorden in hoeverre er ruimte is voor articulatie van contrastervaringen. Om de nieuw geformuleerde onderzoeksvraag te beantwoorden, heb ik veel informatie gevonden op de website van AfroReggae. Echter, op deze website probeert AfroReggae zich te profileren en om sponsors aan te trekken. Dit zorgt ervoor dat de resultaten ook in dit licht zouden moeten worden geplaatst.

KRITISCHE REFLECTIE OP ONDERZOEKSOBJECT

Tijdens het analyseren van rapnummers van groep AR21 ben ik gestuit op twee inconsequenties. Een eerste tegenstrijdigheid betreft het beeld dat zij schetsen over Vigário Geral. Enerzijds proberen zij een nieuwe beeld te schetsen over de favela door bijvoorbeeld te zeggen het rustig is in de favela. Anderzijds rappen ze over de harde realiteit van de favela door te rappen over het alledaagse geweld en het lijden. Een tweede tegenstrijdigheid betreft de oproep tot verbondenheid: zowel in het manifest en in de documentaire, als in enkele rapnummers roepen ze op om te stoppen met het denken in wijken, in groepen of in vakjes. Zo spreekt Anderson Sá op het podium de menigte toe met de woorden: ‘laten we ophouden met partij A en B, partij C enzovoort. We zijn allemaal zwarten uit de favela, toch?’. Weliswaar wordt er opgeroepen tot verbondenheid tussen verschillende wijken van de favelas, maar er schuilt hierin ook het gevaar dat er een grotere kloof ontstaat tussen ‘zwart’ en ‘blank’. Deze observatie sluit aan bij de theorie van Appadurai, die stelt dat gemarginaliseerde groepen zich ook als zodanig van elkaar bewust zijn (Appadurai, 2013). Dit zou ervoor kunnen zorgen dat de blanke(re) inwoners van de favelas zich niet uitgenodigd (of zelfs buitengesloten) voelen om deel te nemen aan activiteiten van AfroReggae. Een derde tegenstrijdigheid betreft de zelfwaardering bij deelnemers van AfroReggae: deze kan door AfroReggae worden vergroot, maar zeker ook worden verkleind door vergelijkingen met medecursisten binnen dezelfde groep. De structuur van AfroReggae vergemakkelijkt dit: hoe groter het talent, hoe groter de kans dat iemand opklimt in de hiërarchische structuur van AfroReggae. Naar mijn inzicht is de kans aanwezig dat hierdoor ook een lager zelfbeeld kan ontstaan van kinderen die bijvoorbeeld minder goed kunnen meekomen. Dit kan gevoelens van demotivatie oproepen, en draagt dit ook niet bij aan gevoelens van welbevinden.

REFLECTIE OP RELATIE TUSSEN LITERATUUR EN AFROREGGAE

Ik heb in dit onderzoek nóg een vertaalslag gemaakt: ik heb Westerse literatuur toegepast op een Braziliaanse casus. Op een paar punten gaat de literatuur niet op voor praktijk AfroReggae

en de context waarin zij werkzaam is. Ten eerste: in de bespreking van Dewey is betoogd dat te veel herkenning in de weg kan staan om tot een nieuwe betekenis te komen. In het onderzoek kwam naar voren dat AfroReggae juist gebruik maakt van herkenning om kinderen uit de drugshandel te halen of te houden. Dit doet zij door gebruik te maken van bekende structuren en voorbeeldfiguren. Wellicht komt een kind niet (voldoende) tot een nieuwe betekenis die door hemzelf wordt gevonden, maar door het ‘na doen’ van begeleiders van AfroReggae. Ten tweede: in dit onderzoek is beschreven op welke manier AfroReggae streeft naar humaniteit middels kunst. De niet-kunstzinnige activiteiten zijn daarbij buiten beschouwing gebleven. AfroReggae heeft echter meer activiteiten die humaniteit bevorderen. Te denken valt aan televisieprogramma’s, activiteiten rondom seksuele diversiteit, het geven van lezingen en het organiseren van dialogen en debatten. Ondanks dat AfroReggae begonnen is met kunstzinnige workshops en optredens, reikt de organisatie vandaag de dag verder dan kunst.

Reflectie op gebruikte literatuur

Het boek *Culture is our Weapon* is mijns inziens een juist boek om meer informatie te krijgen over de context waarin AfroReggae werkzaam is. Echter, er mist een kritische houding tegenover AfroReggae, waardoor dit boek een zekere mate van objectiviteit mist. Ook is gebruik gemaakt van het onderzoek *Underground Sociabilities*. Ondanks dat dit boek mij goede informatie heeft verschaft over de context van AfroReggae en diens werkpraktijk en bovendien wetenschappelijk gefundeerd is, is dit onderzoek mijns inziens gekleurd door de visie van diens onderzoekers.

VERVOLGONDERZOEK

Het is interessant te onderzoeken in welke mate leden gemotiveerd zijn, en welke redenen zij daarvoor aanvoeren: heeft dat daadwerkelijk te maken met de doelgerichtheid, samenhang, waarde volheid, verbondenheid, transcendentie, competentie en erkenning in de werkwijze van AfroReggae? Voorts zou ook kunnen worden onderzocht in hoeverre leden van AfroReggae zingevingsvragen hebben, en op welke manier hier ruimte voor wordt geboden. Voor een eventueel vervolgonderzoek is het ook interessant te onderzoeken op welke manier AfroReggae in haar workshops voorwaarden voor de verbeelding prikkelt. In hoeverre en op welke manier stimuleert het een bewuste waarneming, een onderzoekende houding en inlevingsvermogen? Tot slot zou een interessante vervolgstudie kunnen zijn om de gevolgen van transcendentie ervaringen van inwoners van de favela te onderzoeken. Voelen zij inderdaad meer verbondenheid met bijvoorbeeld de ander of met de maatschappij?

BRONNEN

LITERATUUR

Alma, H. (1998). *Identiteit door verbondenheid: Een godsdienstpsychologisch onderzoek naar identificatie en Christelijk geloof*. Utrecht: Uitgeverij Kok-Kampen.

Alma, H. (2005). *De parabel van de blinden: psychologie en het verlangen naar zin*. Amsterdam: Humanistic University Press.

Alma, H. (2011). *Verbeeldingskracht en transcendentie. De spirituele kracht van kunst*. In: Brouwer, I., e.a. (red) (2007), *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*. Amsterdam: SWP.

Alma, H. (2015). *Religious Pluralism as an imaginative Practice*. In: Archive for the psychology of religion, 2015. P. 117 – 140.

Alma, H. & Kaulingfreks, R. (2010). Kunst als bron van zin. Uit: *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Anbeek, C., Alma, H., Van Goelst-Meijer, S. (s.d.). Contrastexperiences and social imaginaries as spaces for truth-seeking. Toegestuurd in e-mail door Hans Alma op 18 november 2015.

Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minnesota: University of Minnesota Press.

Appadurai, A. (2013). *The Future as Cultural Fact: essays on the global condition*. New York: Verso Books.

Baumeister, R. (1991). *Meanings of Life*. New York: Guilford Press.

Boff, L. (2000). *Que Brasil Queremos? Depois de 500 anos*. Petrópolis: Editora Vozes.

Braembussche, A. van den (2007). *Denken over de kunst*. Een inleiding in de kunstfilosofie. Bussum: Coutinho.

- Derkx, P. (1993). *Wat is humanisme? Hoofdpijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis*. In: P. Cliteur en D.J. Van Houten (red.), *Humanisme. Theorie en Praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom
- Dewey, J. (1934). *Art as experience*. New York: Perigee Books.
- Dohmen, J. (2010). De onontkoombare reis naar de diepte: zelf, moraal en zin bij Charles Taylor. In: H. Alma & A. Smaling (red.), *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Duyndam, J. (2011). *De liefde van Alcestis. Over relationele weerbaarheid en hermeneutische levensbeschouwing*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ende, T. Van den (2011). *Kantelmomenten: over het belang van normatieve professionalisering in het werk*. In: waarden aan het werk. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Fesmire, S. (2003). *John Dewey & Moral Imagination. Pragmatism in Ethics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Houten, D. van (2007). Humanisering als uitdaging. In: Tijdschrift voor Humanistiek nr. 30, 8^e jaargang, p. 52 – 63.
- Jackson, P. (2000). *John Dewey and the Lessons of Art*. New Haven: Yale University Press.
- Jorna, T. (2008). *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Jovchelovitch, S. & Priego-Hernández, J. (Red). (2013). *Underground Sociabilities: identity, culture and resistance in Rio de Janeiro's favelas*. Brasilia: UNESCO, Brasilia Office.
- Kruithof, J. (1968). *De zingever*. Meppel: Boom.
- Kunneman, H. (2009). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Maneschijn, G. (2002). *Riskante Humaniteit. Over de civilisatie van de gewelddadige mens*. Tiel: Lannoo.

Mooren, J. H. (2010). Zinvol leven en de praktijk van het humanistisch raadswerk. In: H. Alma & A. Smaling (red.), *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Mooren, J.H. (2011). *Verbeelding en Bestaansoriëntatie*. Utrecht: Uitgeverij de Graaff.

Nussbaum, M. (1998). *Cultivating Humanity. A classical defense of reform in liberal education*. Cambridge: Harvard University Press

Perlman, J.E. (2010). *Favela: four decades of living on the edge in Rio de Janeiro*. New York: Oxford U.P.

Praag, J.P. van (1978). *Grondslagen van humanisme. Inleiding tot een humanistische levens- en denkwereld*. Boom: Meppel/Amsterdam.

Ramos, S. (2006). *Brazilian responses to violence and new forms of mediation: the case of the Grupo Cultural AfroReggae and the experience of the project "Youth and the Police"*. In: *Ciência & Saúde Coletiva* vol. 11 no 2., April / June 2006.

Smaling, A. (s.d.). Zingeving 'als effect van' en 'als toegift bij'. humanisering. In: H. Alma & G. Lensvelt-Mulders (red.), *Waardevolle wetenschap. Zingeving en humanisering in het wetenschappelijk onderwijs*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek

Smaling, A. & Alma, H. (2010). Zingeving en levensbeschouwing: een conceptuele en thematische verkenning. In: H. Alma & A. Smaling (red.), *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Straus, C. (2006). *The Imaginary*. In: *Anthropological Theory* vol. 6 no 3., Augustus 2006.

Taylor, C. (2004). *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press.

Vanheste, J. (2007). *Humanisme en het Avondland*. Budel: Damon.

NIET-WETENSCHAPPELIJKE BRONNEN

Brugman K., Budde, J. & Collewijn, B. (2012). *Ik ken mijn ikken. Ontdek andere kanten van jezelf met Voice Dialogue*. Zaltbommel: Thema

Doorman, M. (2015). *De navel van Daphne*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus.

Hartog-Jager, den. H (2014). *Het Streven*. Amsterdam: Singel Uitgeverijen.

InfoReggae *Grupos AR21*, editie 12. Edição 12. AfroReggae, s.d. Gedownload van <http://www.afroreggae.org/> op 15 september 2016.

InfoReggae *Grupos Artísticos*, Edição 108. AfroReggae, s.d. Gedownload van <http://www.afroreggae.org/> op 23 januari 2016.

InfoReggae *Oficinas*, Edição 104. AfroReggae, s.d. Gedownload van <http://www.afroreggae.org/> op 23 januari 2016.

InfoReggae *O Que Vem Pela Frente: AfroReggae* Edição 65. AfroReggae, 2014. Gedownload van <http://www.afroreggae.org/> op 2 januari 2015.

Lensvelt-Mulders, G. (2014). Strategisch Plan 2014 – 2014 van de Universiteit voor Humanistiek. Vastgesteld door het College van Bestuur d.d. 21 maart 2014. http://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZouhqebJS_Strategisch_plan_2014-2017_definitieve_versie.pdf

Neate, P. & Plate, D. (2006). *Culture is Our Weapon: AfroReggae in the Favelas of Rio*. London: Penguin Books.

UvH, (2013). *Jaarverslag 2013*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek. Gevonden op: www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZmivgteJsB_UvH-jaarverslag_2013-compleet-LR.pdf

GESPREKKEN

Alma, H. (2016). Toelichting op verwerkte stof in scriptie. Gesprek op 25 februari 2016 op de Universiteit voor Humanistiek.

Hehakaija, R. (2015). Uitleg over favelas in Rio de Janeiro. Telefoongesprek op 29 januari 2015.

BEELDBRONNEN

Aflevering van Conexões Urbanas: AfroReggae in gesprek met drugsbendeleden, 16 december 2009. YouTube:

<http://www.youtube.com/watch?v=yesNppm4y9s>

Daniels, J. (2014). In: *Avondgasten special*, 18 juni 2014. NPO:

http://www.npo.nl/avondgasten-special-pablo-van-straatjongen-tot-advocaat/18-06-2014/REG_L1TV_0054694

Doorman, M. (1999). In: *Wat is kunst? Van de reeks: Denken Doorzien*. 11 uur TV met 50 belangrijke filosofen. DVD. Teleac.

Evenblij, F. (2013). In: *Evenblij*, 1 jaar voor het WK-voetbal, 13 juni 2013. VARA:

http://www.npo.nl/1-jaar-voor-het-wk-voetbal-evenblij-in-rio/13-062013/VARA_101326790

Junior, J. (2005). In: *Favelas Rising*. Documentaire van Mochary, M. & Zimbalist, J. (2006). New York: Sidetrack Films.

Ramos, M. (2015). In: *Winst en verlies*. Uitzending op 18 augustus 2015. VPRO:

http://www.npo.nl/2doc/18-08-2015/VPWON_1208033

Sá, A. (2005). In: *Favelas Rising*. Documentaire van Mochary, M. & Zimbalist, J. (2006).

New York: Sidetrack Films.

Veloso, C. (2005). In: *Favelas Rising*. Documentaire van Mochary, M. & Zimbalist, J. (2006).

New York: Sidetrack Films.

Zembla, (2004). *Sekstoerisme in Brazilië*. Uitzending op 2 september 2004. Gekeken op

<http://www.uitzendinggemist.nl>, op 15 september 2015.

GELUIDSBRONNEN

Muziek *Banda AR21* van AfroReggae:

Via Spotify, albums: *Nova Cara* (2002) en *Nenhum Motivo Explica A Guerra* (2005).

INTERNET

Facebook AfroReggae, geraadpleegd in februari 2015 t/m februari 2016:

<https://www.facebook.com/afroreggaeoficial?fref=ts>

Krantenartikel *AfroReggae NGO under fire in Rio*, geraadpleegd in maart 2016:

<http://riotimesonline.com/brazil-news/rio-politics/afroreggae-ngo-under-fire-in-rio/#>

Website AfroReggae, geraadpleegd in juli t/m november 2015:

<http://www.afroreggae.org/>

Website Humanistische Canon, geraadpleegd op 15 juli 2015:

http://www.humanistischecanon.nl/modern/john_dewey__a_common_faith__1934_

Website NRC, geraadpleegd op 25 februari 2016:

<http://www.nrc.nl/next/2015/11/02/wanneer-is-geweld-extreem-rechts-1552116>

Website Quote op pagina drie, geraadpleegd op 5 maart 2016:

<http://quoteinvestigator.com/2012/06/05/dance-insane/>

Website Vista Do Brasil, geraadpleegd op 9 maart 2016:

<https://vistadobrasil.wordpress.com/2013/03/27/wat-is-de-betekenis-van-de-braziliaanse-vlag/>

Website Volkskrant, geraadpleegd op 25 februari 2016:

<http://www.volkskrant.nl/buitenland/merkel-geweld-tegen-asielzoekers-is-beschamend~a4129601/>

Website Wikipedia, geraadpleegd op 5 maart 2016:

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Moloch_\(god\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Moloch_(god))

AFBEELDINGEN

Afbeelding op voorpagina: deelnemers van AfroReggae. Gevonden op <http://screaming-eye.com/afro-reggae-lights-hope-youth-brazilian-favela/>

Afbeelding op naslag: man op piano tegenover leger. Toegestuurd via e-mail van de Vrije Hogeschool op 14 maart 2016.

BIJLAGEN

BIJLAGE A: VOORBEELD VAN EEN ASSOCIATIEVE MINDMAP

THEORETISCH KADER Hoofdstukken een tot en met drie	AFROREGGAE Hoofdstuk vier
Humaniteit * bedreigde humaniteit - macht en geweld	Humaniteit → AfroReggae * bedreigde humaniteit in de favelas - drugsbende / gewapend conflict - schetsen van leven in favelas
Rol van kunst * Dewey's kunstopvatting * geëngageerde kunst → boodschap en invloed buiten de muren	Kunst in AfroReggae * kunstzinnige projecten schetsen vanuit Dewey's kunstopvatting. Workshops staan binnen waarnemingsveld van kinderen. * boodschap kunst van AfroReggae en invloed daarvan.
Zingeving * bewust; plaatsen in groter geheel * aspecten van zingeving Kunst en zingeving - kunst als bron van zin - esthetische ervaring en zingevingaspecten - rol van articulatie	Zingeving → AfroReggae * aspecten in missie * doorbreken van vanzelfsprekende AfroReggae. Andere mogelijkheid dan de drugshandel. Kunst en zingeving in AfroReggae - in hoeverre doorbreekt AfroReggae vanzelfsprekende middels kunst en raakt zij zingevingaspecten aan? - hoe maakt AfroReggae ruimte voor esthetische ervaring? Verzorgen van

	<p>optredens.</p> <p>- biedt AfroReggae ruimte voor articulatie na contrastervaring? Activiteiten, of impliciet? Geëxpliciteerd in nummers van AfroReggae.</p>
<p>Humanisering</p> <p>* scheppen van voorwaarden van zin</p> <p>- geborgenheid en transcendentie</p> <p>- zelfexpressie en erkenning</p> <p>* humanisering en sociale verbeelding</p> <p>* humanisering in context</p> <p>Kunst en humaniteit</p> <p>- geborgenheid en transcendentie middels kunst</p> <p>- zelfexpressie en erkenning middels kunst</p>	<p>Humanisering → AfroReggae</p> <p>* scheppen van voorwaarden van zin door AfroReggae: hoe?</p> <p>- in hoeverre scheidt zij geborgenheid en transcendentie? Denk aan veiligheid en optredens.</p> <p>- in hoeverre scheidt zij mogelijkheid tot zelfexpressie en erkenning? Het aanleren van vaardigheid om bijvoorbeeld een instrument te kunnen bespelen, en het organiseren van voorspeelaangelegenheden.</p> <p>*sociale verbeeldingen in favelas, tegenover andere favelas en Rio de Janeiro</p> <p>* op welke manier gaat AfroReggae om met geweld in context?</p> <p>Humanisering middels kunst door AfroReggae</p> <p>- welke rol speelt kunst in creëren van ervaringen geborgenheid en transcendentie?</p> <p>- welke rol speelt kunst in mogelijkheid van zelfexpressie en erkenning?</p>
<p>Relatie tussen zingeving en humanisering</p>	<p>In hoeverre komt relatie tussen zingeving en humanisering terug in AfroReggae? [deze buiten beschouwing laten in bespreking]</p>

